

La imatge cartogràfica de l'Illa de Menorca. Des dels orígens al primer terç del segle XVIII

Tomàs Vidal Bendito

Introducció

Menorca és una de les molt nombroses illes escampades per la Mediterrània, però presenta un notable repertori de singularitats físiques i humanes dignes de menció.¹ Entre aquestes destaca una prou insòlita: Menorca és, possiblement, la més cartografiada de totes les terres de rang geogràfic similar. En un recompte de la cartografia impresa i manuscrita relativa a les illes de la Mediterrània (segles XVI-XIX) hem trobat més d'un centenar d'imatges cartogràfiques ben diferenciades (fulles soltes, pàgines d'atles, il·lustracions de llibres, etc.) a les quals l'illa de Menorca, sencera, és protagonista principal, i un altre tant, o més, de casos en que el protagonisme correspon a parts destacades de dita illa (port de Maó, fortificacions, etc.). La quantitat d'imatges cartogràfiques relatives a Menorca és, doncs, impressionant però no acaba aquí la sorpresa. Entre aquests centenars de mapes hom troba alguns que per la seva qualitat i precocitat mereixen un lloc d'honor en la història de la cartografia.

En resum, per quantitat i, sobretot, per qualitat, la vella cartografia menorquina assoleix una transcendència que reclama un estudi que vagi molt més enllà de la tradicional reproducció, catalogació i descripció dels materials, reclama una anàlisi en profunditat de la gènesi històrica de la imatge cartogràfica en un ampli context, des del tècnic al polític i al social. La gran abundància

1 Sobre l'originalitat geogràfica de Menorca v. VIDAL, T. (1996)

d'exemplars cartogràfics impresos diferents no vol dir, necessàriament, gran varietat d'aixecaments originals i a nosaltres és això darrer, precisament, el que ens interessa. Moltes de les atractives estampes de l'illa de Menorca, que fan les delícies dels col·leccionistes, no són més que còpies reduïdes, «comercials», d'uns pocs aixecaments sovint poc estudiats.

Per altra banda, i això és molt important, el seguiment i la valoració dels progressos en la representació cartogràfica d'un territori és més fàcil si aquest és de dimensió moderada i, més encara, si és una unitat tan ben perfilada com una illa no mancada, però, de certa complexitat física i humana. Menorca compleix aquests requisits, l'estudiós pot arribar a tenir al cap gairebé tot, des de la topografia fins la toponímia, i d'aquesta manera l'anàlisi és molt més eficient i la interpretació més transcendent.

Des de fa temps estem treballant en la recollida, estudi, restauració digital i edició de tot el referent a la cartografia menorquina² però, a causa de la citada abundància i complexitat dels materials el procés és més lent del previst i, en espera de la culminació de la tasca, ens hem atrevit a avançar alguns resultats en forma d'articles referents a alguns dels aspectes de més relleu. En el present cas parlarem, principalment, dels primers mapes de Menorca, començant per una breu consideració de les imatges cartogràfiques, esquemàtiques i sovint fantàstiques, de la baixa Edat mitjana i del Renaixement i acabant amb els primers grans mapes topogràfics, magnífics i quasi perfectes, que aparegueren en el primer terç del segle XVIII, en el context de l'administració britànica de l'illa, i que foren els models en què s'inspiraren les dotzenes de mapes de Menorca que produïren les editorials europees en el «segle de les llums».

Ens centrarem en l'estudi d'aquells mapes de major entitat i transcendència geogràfica, en l'anàlisi d'aquells que aporten autèntiques novetats a la representació de la fesomia geogràfica de Menorca i, en general, aquests són manuscrits, fins ara poc o gens coneguts. Tanmateix presentarem tot això en el context d'una panoràmica general que permeti seguir i entendre l'evolució de la imatge cartogràfica de l'illa i de l'abast de la seva difusió a través de les múltiples edicions d'estampes. En cap cas, però, entrarem en el camp de la simple curiositat o rarsa bibliogràfica.

La recerca d'exemplars cartogràfics relatius a Menorca que hem portat a terme ha estat molt ampli però, com no pot ser d'altra manera, no exhaustiva. Hem visitat els principals fons cartogràfics públics i privats d'Europa, buidat molts catàlegs i reproduït moltes imatges i textos. A l'apèndix hom trobarà la llista de dites entitats. És molt probable que encara aparegui algun mapa nou rellevant, en especial en l'àmbit dels manuscrits, tanmateix, però, ens atrevim a suposar que ahores d'ara tenim ja les peces suficients del mosaic com per a poder donar notícia acurada del que aquest representa. Moltes d'aquestes peces han estat tro-

² Aquest treball començà quan col·laboràrem en un projecte d'A. HERNANDO que rebé, en 1997, el **Premi F. de Borja Moll**. D'aquesta tasca sorgí el desig d'aprofundir en el tema i això vingué esperonat pel mecenatge, en origen (1998), de la **Direcció General d'Ordenació del Territori del Govern Balear**, regida, aleshores, per C. HUGUET SINTES, amb la coordinació de J.A. LLAUGER.

bades a col·leccions particulars de menorquins i «menorquinòfils» que, sense excepció, han col·laborat amb gran eficiència, generositat i entusiasme. També han estat moltes les persones que ens han ajudat en diverses facetes en una sorprenent mostra de l'interès que desperten els mapes antics entre un públic prou variat. La llista d'agraïments seria molt llarga i no cap en aquest modest text, però si que apareixerà, sense avarícia, al text definitiu puix que és un deute d'agraïment i, a més, seria una imperdonable lleugeresa ignorar o subvalorar l'aportació dels particulars a la salvació, conservació i divulgació dels béns culturals.

En fi, en aquest sintètic recorregut per una complexa selva de fets i dades no abusarem de l'aparell erudit. Per a saber més sobre aquest tema el lector haurà d'esperar a la publicació del llibre anunciat.

1. L'estat de la qüestió i un cop d'ull a les primeres imatges cartogràfiques de Menorca

La cartografia menorquina ha despertat l'interès de diversos autors i el de molts i benemèrits col·leccionistes però és poc el que s'ha escrit sobre el tema. El primer intent d'estudi sistemàtic és de finals del segle XIX. Joan J. VIDAL i MIR publicà a la *Revista de Menorca* una breu primera part d'un ampli estudi majoritàriament inèdit però del que es conserven manuscrits que hem pogut emprar. Altres autors escrigueren alguna cosa sobre el particular però calgué esperar fins a finals del segle XX per que aparegués un nou estudi de certa entitat. El polifacètic J. MASCARÓ PASARIUS incorporà a la seva *Geografia e Historia de Menorca* un capítol sobre cartografia, interessant però poc sistemàtic, i a principis del 2000 ha estat editada una obra pòstuma que recull diversos treballs d'aquest autor sobre la cartografia antiga de les Balears. Sabem també de l'existència de treballs de recerca sobre cartografia menorquina obra de dos «menorquinòfils» i «cartòfils» britànics que han ajudat molt al progrés de les col·leccions privades de mapes de Menorca, es tracta de P. LATCHAM i P. ORSSICH. Tanmateix, però, tot això roman encara inèdit.

Els nombrosos historiadors de Menorca s'han preocupat poc pel tema cartogràfic i les breus referències que ens donen són, sovint, pobres i confoses. Per exemple, ROIG (1785) en el seu informe sobre Menorca per a la REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, cita desordenadament uns pocs mapes (NOLIN, ROQUE PIQUET, LÓPEZ). Els germans RAMIS tampoc no toquen gairebé mai el tema, que recordem, i poc és l'ajut d'OLEO, RIUDAVETS i HERNÁNDEZ SANZ en aquest afer.

En resum, a l'alba del segle XXI seguim sense disposar d'un estudi sòlid i exhaustiu sobre la voluminosa, en quantitat i qualitat, cartografia antiga de Menorca. Com hem dit, aquest escrit és una avançada d'un treball que intentarà omplir dit buit.

La cartografia, l'art de la representació, a escala, sobre una superfície plana, de terres i mars, té vells i il·lustres precedents en les cultures clàssiques però la

producció coneguda de mapes pròpiament dits començà fa relativament poc. Durant segles i segles la gent visqué sense tenir una idea clara de l'entitat geogràfica bàsica de l'espai en què es movia. Fins i tot els viatgers més actius mai no arribaren a fer-se una idea eficient dels territoris que havien trepitjat puix que la visió humana de l'entorn, des de terra o des del mar estant, és inevitablement obliqua i dóna imatges fragmentàries i, sobretot, deformades. Només la visió perpendicular, ortogonal, permet una interpretació correcta i aquesta visió, durant mil·lenis, fou privilegi exclusiu dels ocells i altres animals voladors. Només l'aixecament topogràfic amb mètodes geomètrics sofisticats pot substituir la perspectiva obliqua, tan enganyadora. La teoria de l'aixecament topogràfic és antiga, hel·lenística com a mínim, però la seva aplicació exigeix, si hom vol cobrir un espai extens, un treball de camp lent i costós. Per això calgué esperar a l'època dels gran progressos culturals, científics, econòmics i socials coneguda com Renaixement per a què la cartografia assolís un veritable desenvolupament que permeté als homes erudits saber com era la terra que habitaven.

1.1 Menorca als portulans medievals

En la baixa Edat mitjana prosperaren els prodigiosos portulans o cartes de navegar. En la confecció d'aquests els italians i els jueus mallorquins tingueren un destacat paper. Dits mapes representaven el món aleshores conegut en el qual l'àmbit mediterrani era dominant i apareixia representat amb sorprenent exactitud pel que fa a la ubicació relativa dels llocs. Una espessa teranyina de rumbos facilitava la navegació. En general, es tractava d'uns mapes de gran bellesa formal dibuixats sobre una pell d'ovella o de vedella i la dimensió del cuir determinava l'escala. Menorca apareix sempre en aquests mapes però, inevitablement, a una escala molt petita i en els escassos mil·límetres quadrats disponibles poc pot fer-se quant a precisió de disseny i riquesa toponímica i, en conseqüència, poc rigor es pot esperar d'aquesta mena d'imatges cartogràfiques. La Menorca dels portulans és sempre una petita silueta, generalment de contorn molt retallat, amb uns pocs topònims: Maó, Fornells, Ciutadella, Sanitja i algun altre (la Mola, Bajolí, etc.). De tota manera, anem a dedicar unes ratlles a un dels més il·lustres dels mapes medievals, l'*Atlas Català*, atribuït al taller mallorquí conegut com dels CRESQUES (Cresques ABRAHAM i el seu fill Jafudà CRESQUES), datat cap a 1375.³

Menorca apareix a l'*Atlas Català* amb la dimensió que l'escala li permet, uns pocs mil·límetres, 10 aproximadament, però, malgrat això, l'illa està relativament ben ubicada i el seu contorn està ben perfilat i enriquit amb 4 topònims: *mao*, *ciutadela*, *sanija* i *fornelo*. La forma, el perímetre, és grollerament fidel, destaca, magnificant-ho, allò que interessa al navegant: els principals ports,

3 V. SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO (1990, pp 87 i ss.) i MASCARÓ PASARIUS (2000). V. fig. 1.

caps i badies. En resum, aparentment al manco, els CRESQUES tenien informació geogràfica acceptable sobre Menorca i la plasmaren amb certa dignitat. Tenint en compte prestigi de la casa, molts dels portulans que proliferaren fins entrat el segle XVII begueren d'aquesta font o en deus semblants de forma que seria ociós anar cercant per aquesta via fets innovadors i transcendents sobre la fesomia geogràfica de l'illa. En el millor dels casos trobaríem algun nou topònim i, també, més d'un nou error de copista. Per exemple, el bell però molt tardà portulà de Mateu PRUNES, de 1563, representa una Menorca no gaire més precisa que la dels CRESQUES amb dos topònims afegits (*Lamola* i *Laira*) i un suprimit (*Sanitja*). En conseqüència, davant del poc suc que hom pot extreure, pel que fa a Menorca, dels portulans, passem ràpidament a la cartografia del Renaixement, bàsicament impresa, però, abans, haurem de fer merescuda menció a uns exòtics mapes manuscrits, els atribuïts al turc Pîri REIS.

Els primers geògrafs del Renaixement recuperaren, com no podia ésser d'altra manera, la gran aportació cartogràfica de l'antiguitat clàssica, resumida en els treballs de PTOLOMEU. En la seva obra s'inspirà també la cartografia bizantina i musulmana medieval i, sobretot, la primera cartografia renaixentista. Possiblement, aquest famós geògraf i astrònom d'Alexandria mai no dibuixà cap mapa però sí recopilà multitud de dades de latitud i longitud de diferents indrets del món conegut al seu temps. A partir d'aquestes dades es forjaren diferents mapes que foren incorporats a diferents còpies i edicions de l'obra ptolemaica, en especial en els inicis del Renaixement. Menorca apareix sovint en dites reconstruccions com un minúscul gargot sense gaire interès, sempre inferior, en tots els ordres, a les imatges dels portulans. En conseqüència, deixarem per a millor ocasió l'estudi de les Menorques ptolemaïques.

2. El primer mapa específic o privatiu de Menorca: l'obra de Pîri REIS

Els primers mapes coneguts de Menorca, representats a una escala mitjana (superior a 1:1.000.000 on 1 mm equival a 1 km), i que, per tant, poden despertar cert interès geogràfic, podrien ser obra d'un turc: Pîri REIS. Aquest autor, tan important com poc conegut a Espanya, realitzà cap a 1525, una gran obra manuscrita sobre geografia i art de navegar, el *Kitab-i Bariye*.⁴ Aquesta obra, de gran repercussió en el món musulmà, fou objecte de nombroses còpies, sempre manuscrites, fins entrat el segle XVIII. L'original s'ha perdut però es conserven nombroses còpies a diferents biblioteques otomanes i europees. A algunes d'aquestes apareix el mapa de Menorca⁵ en full propi i tractament diferenciat. A les dues còpies, molt tardanes (datades en 1628 i 1712), que

⁴ V. biliog. En el descobriment, estudi i lectura dels mapes de REIS la col·laboració de Bernat MOLL i Francesc NADAL ha estat molt valuosa. També he d'agrair la col·laboració d'alguns professors de l'àrea de Llengües Semítiques de la Universitat de Barcelona.

hem pogut consultar l'illa apareix representada de forma prou diferent. En ambdós casos, estem en presència, però, de dissenys molt medievalitzants: contorn groller i imperfecte i toponímia escassa. A canvi, però, tenim una agra-dosa il·lustració pictogràfica, molt colorista. En cada cas els mapes de Piri REIS van acompanyats de descripcions literàries bastant extenses però de molt difícil traducció puix que estan escrites en turc antic amb caràcters àrabs. Existeix una traducció a l'anglès de dita descripció en l'edició facsímil de la còpia de 1712 que, de ser fidel, aporta molt poc al coneixement geogràfic de l'illa.

La còpia més antiga que nosaltres hem analitzat, la de 1628, a una escala aproximada 1:300.000, ens mostra una illa de Menorca amb un contorn molt exagerat que recorda el del mapa dels CRESQUES. Emmarcada en una rosa dels vents amb el N a la dreta, l'illa mostra dues grans badies a llevant i a ponent i dos grans caps al nord. A l'interior apareixen dibuixats els pictogrames, molt coloristes, de dues ciutats. La de llevant, al fons de la gran badia, vol ser Maó. Una església rematada amb una creu, sobresurt de les muralles. El pictograma de ponent, sense retolar, que ha de correspondre a Ciutadella, és una compacta acrópolis. A més dels noms dels 8 vents principals apareixen alguns topònims.⁶ En el centre trobem el nom de l'illa (*yazira manurqa*) i, també, el de Sanitja (*burtu saniya*). Al N trobem el nom de Cavalleria (*qarbil*) i el d'una illa (*yazira ladtna*) pot ser la dels Porros. A l'est trobem el rètol del port de Maó (*maw*) i al sud hi ha un llarg topònim de lectura difícil. Per últim, acompanya la imatge un llarg text descriptiu, en turc, encara no traduït, que sapiguem.

Davant del rústec i medievalitzant mapa anterior, en tenim un altre, atribuït al mateix autor i a la mateixa obra, d'entitat i aspecte molt diferent. Es tracta del mapa inclòs en la còpia més completa i coneguda del citat *Kitab-i Bariye*, luxosament editada recentment, en facsímil, per l'Estat turc. Amb una escala un xic superior (1:200.000, aprox.), l'illa apareix orientada, com la anterior, amb el N. a la dreta, i està emmarcada, també, per una rosa dels vents. Aquí s'acaben, però, les similituds. El contorn d'aquesta nova Menorca és molt més semblant al real i presenta un parentiu o similitud sospitosa amb les Menorques dels atlas holandesos del segle XVII. Com en aquests, però més exageradament, el port de Maó és hegemònic. Apareix ara l'illa de l'Aire i la toponímia és més rica i racional: castell de Maó (*qalama mawi*), golf de Maó (*maw qurfaci*), cap de la Mola (*qaw de la mula*), port de Fornells (*burtu furnaru*), cap de Bajolí (*qaw d.q.d?*), Castell de Menorca o Ciutadella (*qalama manarqa*), cap Menorca o Artrutx (*qaw manarqa*), Són Bou (*suna baliarlu*), illa de l'Aire (*yazira layri*) i cap de l'Aire (*qaw layri*).

En resum, a la vista de aquestes dues còpies tan diferents és difícil saber com seria el mapa de Menorca que dibuixà realment Piri REIS, abans de 1525, si és que ho féu. Sabem que aquest personatge navegà repetidament per aigües de les Balears en la flota del seu oncle Kemal REIS, famós corsari amb base a Bujia,

5 V. fig. 2

6 Encara que l'idioma és el turc de l'època, els topònims són pura transcripció fonètica dels noms locals. La lectura d'aquests la féu per a nosaltres Bernat MOLL.

per tant és de suposar que coneixia una mica Menorca i que, per això, si realment sorgí un original de la seva mà, aquest mai no seria inferior al més senzill dels inclosos a les citades còpies. En resum, suposant que el mapa de la primera còpia considerada és l'autèntic, el que aparegué al primer i perdut *Kitab-i Bariye*, la imatge menorquina de REIS és molt imperfecta però no seria realment superada fins a finals del segle XVI.

3. Els primers mapes impresos: fantasies italianes

Pocs anys després de l'aparició del mapa de REIS, en 1532, apareix el primer mapa imprès de les Balears pròpiament dites: Mallorca i Menorca. Les trobem al molt modest proto-atlas de BORDONE⁷ i així s'inicia, per a Menorca, l'era del mapa en «estampa» realitzat amb finalitats eminentment comercials i, per tant, de difusió molt superior a la dels costosos manuscrits. Sobre la insignificant i rudimentària Menorca de BORDONE no hi ha gran cosa a dir més allà de les consideracions generals sobre els primers mapes comercials que farem a continuació.

Els editors de la Itàlia del *cinquecento* trobaren un filó en la publicació de mapes. La impremta féu fàcil i barat donar a conèixer a un públic ampli imatges i textos de tota mena, cosa de cost prohibitiu poc abans. En el segle dels descobriments geogràfics l'interès pels mapes es desfermà però, malauradament, hi havia molt poca feina feta en matèria cartogràfica. Això no desanimà els editors més espavilats que sense cap vergonya inventaren el que calgué. L'editor romà d'origen francès A. LAFRERI tingué una idea transcendent, inventà i posà de moda, a principis del segle XVI, l'edició de repertoris de mapes, en forma de llibre, els atlas, en definitiva. Dits repertoris recollien en especial mapes d'illes i, en aquest cas, rebien el nom d'*isolari* o «illaris». En aquests trobem una nombrosa collita de mapes impresos que diuen ser de Menorca (*Minorica Insula*), acompanyats, generalment, d'un text descriptiu. Coneixem una dotzena de mapes de aquest tipus, tots molt semblants, gairebé idèntics pel que fa a forma i contingut,⁸ signats per cartògrafs prou coneguts (DUCHETTO, BERTELLI, CAMOCCIO, PORCACCHIO, etc.). El disseny és, en tots els casos, tan encisador com absurd. La ingenuïtat i la despreocupació per la ciència geogràfica arriba al punt que en quasi tots els mapes d'aquesta saga l'W apareix situat a la dreta de l'eix N-S i l'E a la esquerra. El contorn de l'illa s'assembla molt poc al real. D'entrada el desenvolupament territorial N-S és molt superior al desenvolupament E-W. El port de Maó apareix en el sud i obert al migdia. Trobem, com a màxim, 4 topònims: *Minorica*, *Porto Magno*, *Cittadella* i *S. Catherina*. No apareix el nom de Maó però si el dibuix, en perspectiva, d'una gran ciutat murada en el centre de l'illa junt al topònim *Minorica*. Com hem dit, el *Porto Magno* està al sud i, a la dreta, molt prop, apareix *Cittadella*,

7 V. fig. 1

8 V. fig. 3

a la vorera d'un golf en el qual desemboca un riu emissari d'un enigmàtic llac ubicat entre aquesta badia i el *Porto Magno*. Una altra població, *S. Catherina*, apareix en l'extrem nord de l'illa, molt enfora de Ciutadella. A partir d'aquestes dades queda clar que les semblances de dits mapes amb la realitat són poques i que, en conseqüència, el seu valor com a testimoni geogràfic és quasi nul. No obstant, bona part dels disbarats que inclouen aquests mapes foren incorporats i repetits sistemàticament a molts mapes posteriors, fins molt entrat el segle XVIII, com el fals llac, la falsa ciutat de *Minorica* i, en especial, el topònim de *S. Catherina* que ha intrigat, sense excessiva lògica, a més d'un erudit.⁹

La feble o nul·la validesa geogràfica d'aquests mapes no ha de sorprendre. Dificilment podia un editor comercial del segle XVI trobar mapes eficients d'una illa qualsevol. En conseqüència s'optava pel més fàcil, per les descripcions literàries dels geògrafs grecs i romans, i a partir d'aquestes dades, generalment pobres i dubtoses, esbossaven quelcom semblant a un mapa que després un gravador, no necessàriament erudit, passava a la planxa i afegia monstres marins, éssers mitològics i altres ingènues ornamentacions.

Vegem una mica més sobre el particular analitzant el mapa possiblement més antic de la sèrie, que podem trobar a diferents col·leccions. El catàleg del NATIONAL MARITIME MUSEUM, a Greenwich, l'atribueix a LAFRERI, amb data 1545-1556. Es tracta d'un mapa, de grotesca però simpàtica factura, que no s'assembla en res, sota un criteri cartogràfic, a l'illa que diu representar, només el títol i part de la migrada toponímia ens donen pistes. D'entrada es detecta un increïble disbarat ja indicat: la invertida ubicació dels punts cardinals E i W. Aquest error, típic del gravador despistat (en la planxa tot ha d'estar al revés que a l'imprès), ens féu pensar que potser donant la volta a la imatge (efecte mirall) apareixeria una Menorca menys absurda. Fet això, com pot veure's en la fig. 3 B, es guanya una mica però Ciutadella segueix estant mal situada respecte al *Porto Magno*. No obstant, no és descartable l'apuntada hipòtesi de l'error del gravador. Si comparem el mapa invertit amb el mapa de BARENTSZ,¹⁰ del qual es parlarà més endavant, s'aprecien certes semblances.

En resum, en aquest context, en el dels citats mapes menorquins de la Itàlia del *cinquecento*, donar credibilitat a la presència de un topònim menor, quan falten o estan molt mal ubicats els topònims majors, no és molt sensat. No és lògic creure en la veracitat d'una part d'un tot sistemàticament erroni. No obstant, els estudiosos preocupats per l'entitat de *S. Catherina* addueixen que aquest topònim apareix en molts mapes més moderns i això és cert però també és cert que aquests mapes no fan més que incorporar a nous dissenys, en general més encertats, les dades dels mapes precedents sense major crítica. Per exemple, la Menorca que apareix en el precoç atlas nàutic de BARENTSZ, notable-

⁹ MASCARÓ PASARIUS dedicà molt esforç a esclarir l'enigma. En la seva obra pòstuma (2000, pág. 72-73) opina que es tracta d'una mala ubicació d'una capella mallorquina de l'àrea de Sóller. (V. bibliog.)

¹⁰ V. fig. 1, 1593

ment correcta en llur modèstia, incorpora la citada «santa» i el citat llac com principals errors en un context d'encerts. L'atlas de BARENTSZ tingué una gran repercussió i la imatge de Menorca que apareix en aquest fou copiada, amb major o menor fidelitat, per multitud de cartògrafs, especialment pels també holandesos i molt coneguts cartògrafs i editors com ORTELIUS, MERCATOR, HONDIUS, BLAEU, JANSONIUS, BERTIUS, etc (v. fig. 1). Curiosament, mentre que la *Sta. Catharina* dels mapes italians apareix inequívocament en l'extrem més septentrional de l'illa, molt enfora de Ciutadella, en les Menorques d'inspiració flamenca s'ha mudat a l'oest, molt prop d'aquesta vila.

Tota aquesta llarga disquisició sobre el fals topònim no és ociosa, és un avís a aquells «cartòfils» afeccionats que volen veure en els vells mapes més del que hi ha. Els que treballem sovint amb mapes antics i moderns sabem que les errades cartogràfiques són i han estat sempre molt més nombroses del desitjable i, per tant, és necessari ésser molt prudent, fins i tot escèptic, en matèria d'interpretació de documents fets en èpoques passades quan la tecnologia era rudimentària i les mentalitats més proclius que avui a la fantasia,

Fou a través de la gran producció d'atles i de mapes de consum dels editors dels Països Baixos com una imatge cartogràfica més acceptable de l'illa de Menorca arribà a un públic ampli i d'aquesta forma es consolidà dita imatge junt amb llurs errors. Pot ser fou algun d'aquests atles holandesos del s. XVII el document a través del qual alguns menorquins erudits veren, per primera vegada, com deien que era la seva illa. i, segurament amb sorpresa, descobriren que una anomenada *Sta. Catherina* apareixia com una de les principals poblacions de l'illa, més important que Ciutadella, en alguns casos, a jutjar per l'entitat del pictograma o signe convencional emprat.

No és casual que el fals topònim de la «santa» desaparegui com per encantament quan s'aixecaren els primers mapes científics. A partir de principis del segle XVIII només la trobarem en mapes de consum de dubtós rigor encara que, en el fons, això obeeix al respecte i a la fidelitat acrítica de molts cartògrafs, especialment francesos, al testimoni equívoc dels vells mapes italians i holandesos. A Espanya, Tomás LÓPEZ, encara en 1780, caigué en el mateix parany en copiar, sense cap verificació, mapes francesos ja caducs, com els de BEURAIN, tan bells com farcits de errors.

Com indicarem, fins temps molt recents els textos grecs i llatins foren font inevitable e indiscutible¹¹ i aquests, en parlar de Menorca, només esmentaven tres noms: *Mago*, *Iamma* i *Sanissera* emprant, està clar, ortografies no sempre coincidents. Els primers dibuixants de mapes, com els italians dels «illarís», degueren incorporar aleatòriament dits noms a contorns imaginaris i degueren confondre lletres i vocables. En aquest context cap la hipòtesi que *S. Catherina* fos, simplement, una mala transcripció ortogràfica de *Sanissera*. Aquesta vella localitat, ubicada possiblement en la cala de Sanitja, fou també transcrita amb freqüència com *Zenaga* i col·locada per distints cartògrafs en

11 V. COROMINES, J. (1989, vol I, pp. 299-302)

diferents llocs del NW insular. En més d'un cas aquest exòtic topònim coexisteix amb el de la «santa». Aquestes confusions poden semblar inversemblants en termes fonològics però aquest no és el cas. Qui escrigué equivocadament per primera vegada *Sta Catherina* o *Zenaga* no ho féu al dictat sinó copiant un text manuscrit possiblement poc llegible.

3.1 Un parèntesi: més sobre toponímia cartogràfica

La toponímia, els noms de llocs i accidents, són de gran importància en cartografia, per si mateixos i per les pistes que ens donen per a resoldre altres coses com la datació, etc. Tanmateix, l'anàlisi seriosa d'aquest tema és un quefer més delicat del que sembla i, sovint, se'n fa mal ús. Per a entendre l'autèntica significació dels topònims que apareixen escrits sobre un mapa cal reconstruir mentalment el procés que hom segueix en l'elaboració d'una imatge cartogràfica. Quan s'aixeca un mapa per primer cop, sobre el terreny, els topònims que enregistra el topògraf són la pura transcripció del que diu, de viva veu, l'informador local. Sovint, aquest informador és un il·letrat i, sovint també, el topògraf dista d'ésser un filòleg expert. En resum, la semblança entre el que s'anota i el nom real pot ésser, d'entrada, molt aleatòria. Per exemple, a un mapa surt un lloc, prop de Ciutadella, amb l'enigmàtic nom de *Sustal* que no és més que la forma en què un cartògraf, possiblement anglès, transcrivé el terme s'Hostal. A continuació, l'esborrany del topògraf passa a mans del dibuixant i aquest, tampoc necessàriament un savi en llengües, còpia com pot el que li donen i el mateix cal dir del gravador, responsable definitiu del que hom troba imprès. La cosa es complica si els protagonistes parlen diferents llengües i això fou freqüent a Menorca. Com veurem, en parlar del primers grans mapes del XVIII, hom troba una insòlita varietat ortogràfica en els topònims cartogràfics menorquins en funció, en gran part, de l'idioma dels agents. Anglicismes, gal·licismes i castellanismes abunden, sovint molt barrejats. Per exemple, a un mapa d'origen anglès, copiat per francesos, trobem el nom de Binillautí escrit com *Binilatée* magnífica barreja d'anglès (*ee* per *i*) i francès (l'accent afegit sobre la primera *e*). Més espectacular encara és la transformació, a través del temps, del cap de Llebeig, a l'illa de l'Aire, en el cap del Bisbe, avui consolidat. Un cartògraf anglès escrigué cap de l'*Eveche* i un altre, possiblement francès, llegí l'*Évêque* i com que sabia una mica de català escrigué «*cap del Bisba*» i cap del Bisbe ha quedat. Si un disbarat apareix a un mapa amb fortuna, molt divulgat o considerat seriós, ja ningú mai més no dubta. Per exemple, el conegut cartògraf de la marina espanyola, V. TOFIÑO, signà un mapa hidrogràfic de Menorca, a finals del XVIII, el primer mapa espanyol, a gran escala, de la història menorquina. Dit mapa, un refregit mediocre d'altres anteriors, amb addició de sondes i coordenades, escrigué amb mala ortografia «*Cº den Banicous*» per cap de Banyos i alguns cartògrafs moderns han acceptat parcialment aquest nom, més estrany encara que el real. L'error de

TOFIÑO ve de copiar malament la forma afrancesada «*cap den Banious*» que apareix als grans mapes anglo-francesos del XVIII. Un altre cas divertit: l'alqueria de Capifort apareix a alguns mapes francesos (NOLIN, p.e.) com *Fort Capi*.

La llista d'exemples podria ésser llarguíssima però aquí no és el lloc d'aprofundir en la matèria. En conseqüència, deixarem això i tornarem a prendre el fil cronològic que ens ha de mostrar els progressos en la representació cartogràfica de Menorca. Abans d'acabar, però, volem insistir i subratllar, amb energia, un fet sovint ignorat o mal comprès pels afeccionats a discutir ortografies i etimologies de termes geogràfics: la toponímia cartogràfica, la escrita o impresa als mapes, antics i moderns, difícilment pot ésser emprada, tal qual, com a model, com a prova, com a dogma. D'entrada, fins i tot avui, és rar que el topògraf tingui interès i solvència en matèria toponímica i si la primera forma d'enregistrament no és prou de fiar les següents passes poden embolicar encara més la troca. Resumint, si la prudència és sempre recomanable, en matèria toponímica és indispensable. Tampoc no serveix sempre la toponímia per a datar un mapa. Sovint els mapes antics són còpies de còpies poc o gens actualitzades. També són freqüents les còpies «sincrètiques»: afegir alegrement a un mapa informacions d'altres. Un bon exemple d'això és el mapa de LÓPEZ, quasi un calc d'un de BEURAIN, però amb afegits d'informació, poc compatible, de GARMA i de BELLIN. El cas més extremat de sincretisme total (contorn i toponímia) el tenim en el NOLIN, de 1756, un mapa que és un monstruós híbrid format pel creuament del model ARMSTRONG i del model BELLIN. En el camp dels mapes impresos la «pirateria» era un fet normal, fins i tot necessari. Cap cartògraf «independent» podia fer, en solitari i en poc temps, un mapa original d'un territori de certa dimensió. L'editor que volia posar al mercat un opuscle que informés d'un fet d'armes, com, per exemple, la conquesta anglesa de Menorca de 1708, amb acompanyament d'un mapa, no tenia més alternativa, si volia ésser oportú i guanyar uns diners, que encarregar la copia mimètica d'un mapa preexistent disfressant-lo, a vegades, amb nova ornamentació.

4. L'enigma BINIMELIS

Els fantàstics mapes italians del cinc-cents aportaren, com hem vist, més ombres que llums al coneixement geogràfic de l'illa de Menorca però, malauradament, foren considerats com a font parcialment fiable pels cartògrafs posteriors, principalment pels holandesos. Tanmateix, els mapes de Menorca publicats per aquests representaren una notable millora. El «model holandès», com veurem, dista de la perfecció però no sembla fruit de la fantasia sinó obra d'algú que observà amb ulls de cartògraf l'illa i la ubicà i la traçà de forma senzilla però acceptable. No sabem qui, ni com, ni quan es dibuixà dit model però sembla que fou BARENTSZ el primer de publicar-lo.

Encara que, com acabem de dir, són els holandesos els que prenen el relleu a Itàlia en matèria de publicació de mapes on apareix Menorca, poc abans que això succeís sembla que tingué lloc un fet sorprenent i molt poc conegut i valorat: l'aixecament d'un notable mapa de Menorca fet per un cartògraf local, el mallorquí Joan BINIMELIS. Vegem el que sembla que passà i després tornarem a l'eix evolutiu que, com hem dit, passa per BARENTSZ.

A finals del segle XVI, en els regnes hispànics, líders en descobriments geogràfics, la producció cartogràfica era mínima en allò que es refereix a aixecaments i edicions de mapes locals. No obstant sempre hi ha excepcions. A Mallorca, on la brillant tradició dels dissenyadors de portulans estava ja quasi extingida, un erudit polifacètic (metge, geògraf, astrònom, matemàtic i capellà), Joan BINIMELIS,¹² realitzà diversos mapes i plànols, per iniciativa pròpia i per encàrrec de les autoritats illenques, sobre Menorca (1570), Cabrera i Mallorca.¹³ Malauradament, però, res de tot això arribà a la impremta i no es conserven originals.

L'obra més coneguda de BINIMELIS és una història del Regne de Mallorca, també inèdita, però que un altre erudit mallorquí de més curta volada, Antoni VICH DE SUPERNA, rescatà i traduí al castellà quasi dos segles més tard, en 1765. D'aquesta traducció, parcial i, sembla, massa lliure, existeixen algunes còpies manuscrites. La conservada a Mallorca¹⁴ conté alguns mapes, quasi sens dubte incorporats pel traductor, però el de Menorca és especialment original i, a més, a la vista del text, podria i hauria de ser obra personal de BINIMELIS. En la seva «història», a l'apartat relatiu a la geografia de Menorca,¹⁵ BINIMELIS ens dóna a entendre que visità aquesta illa i aixecà un mapa d'ella. És el mapa que incorporà VICH DE SUPERNA una versió fidel d'aquest? La resposta no es gens fàcil.

Com en el cas de Píri REIS, en tractar-se d'una còpia molt posterior, de finals del segle XVIII, cap sospitar que el copista pogué caure en la temptació de retocar i actualitzar l'original. VICH DE SUPERNA ho féu sense lloc a dubtes, en el mapa apareixen coses inexistents a finals del segle XVI (fort de St. Antoni de Fornells, hospital de la marina al port de Maó, convent de St. Antoni prop de Ciutadella) però fets puntuals com aquests serien intranscendents si la resta, el contorn, la toponímia, etc. fossin fidel reflex de l'original. Determinar el grau de legitimitat del mapa que ens ocupa es molt important. Si la còpia coneguda fos bàsicament fidel a allò que dibuixà BINIMELIS, cap a 1590, aquest mallorquí ocuparia un lloc d'honor en la història de la car-

12 Joan Baptista BINIMELIS GARCIA (Manacor, 1539 - Palma 1616). V. Bibliog. i la fig. 4. manuscrita de la seva obra històrica.

13 Segons l'*Enciclopèdia de Mallorca*, veu BINIMELIS GARCIA.

14 Avui dipositada en el Museu de Mallorca. El mapa de Menorca apareix a continuació de la p. 193 del vol. I (20 x 16 cm). Vaig conèixer l'existència d'aquest mapa a través de G. SINTES ESPASA qui en posseïa una fotocòpia facilitada per amics del MUSEU DE MALLORCA.

15 A les pp. 190-192 del vol. I del manuscrit del museu mallorquí, les que precedeixen al mapa, està el breu cap. XXVIII dedicat a la geografia i història de Menorca. Aquí és on BINIMELIS dóna a entendre que féu un mapa de la illa puix que ens parla de descripcions «visuals».

tografia puix el seu mapa presenta un grau de precisió rar per a l'època i a una escala prou generosa (aproximadament, 1:250.000). Com referència, recordem que els primers mapes d'escala mitjana i gran dels països de l'entorn foren més tardans i menys rigorosos: la Catalunya de VRINTS (1:750.000) és de 1603, i la Mallorca de MUT, de 1683.¹⁶ L'illa de Eivissa compta amb mapes una mica més antics (finals del XVI) però molt grollers: els manuscrits de CALVI i dels FRATÍN.¹⁷

En primer lloc, per a esclarir l'enigma BINIMELIS, analitzarem el mapa de Menorca que ens ha arribat com a presumpta obra seva, el que apareix al manuscrit de VICH DE SUPERNA.¹⁸

4.1 La Menorca de BINIMELIS segons VICH DE SUPERNA

Es tracta d'un un mapa «mitjà», a la mida de la pàgina del llibret que el conté (20 x 14 cm). L'escala, només deduïble, puix que està mancat de tot tipus de dades en aquest sentit, seria, com hem dit, de l'ordre de l' 1:250.000. Encara que, com veurem, dista de la perfecció, un simple cop d'ull ens indica que gaudeix de més encerts que errors. D'entrada, basta dir que qualsevol persona familiaritzada amb el mapa de Menorca reconeix fàcilment el dibuix que ens ocupa, sense necessitat de llegir rètols. Les proporcions i les formes del contorn coster són raonables i amb ell un navegant podria moure's pel litoral amb certa precisió. No obstant, entre moltes virtuts presenta també grans i, a vegades, poc comprensibles defectes. Manca de tot tipus de graduació i informació en matèria de latitud i longitud i àdhuc la indicació del nord es quasi imperceptible i equívoca (una petita fletxa, marginal, amb la punta cap al sud). En front d'aquesta pobresa «matemàtica», impròpia d'un científic com era BINIMELIS, la toponímia marítima és abundant, excessiva fins i tot en proporció a la escala. Això fa pensar que qui dissenyà el mapa hagué de recórrer amb meticulositat el contorn coster i hagué de dibuixar una minuta a escala molt superior a la que contemplem. Els majors errors apareixen en els extrems oriental i occidental i, en ambdós casos, això sembla atribuïble, en part, a la imperícia i irresponsabilitat del dibuixant-copista, que, sembla evident, calculà malament les dimensions i tingué d'aixafar el mapa, comprimint-lo lateralment, per poder-lo encaixar en el paper. D'aquest forma, a l'extrem oriental trobem un port de Maó relativament fidel en si mateix però erròniament orientat, amb la boca mirant al SSW, quan en realitat està oberta a l'ESE. A ponent es detecta un altre error de semblant justificació: l'extrem NW de l'illa, netament destacat i prominent en realitat, apareix «xato» i més reculats, cap a orient, que el meri-

¹⁶ Hom té notícia, imprecisa, de l'existència d'un mapa de Mallorca realitzat també per BINIMELIS en 1614 (v. PICORNELL i cols., 1986, p. 27).

¹⁷ V. TUR DE MONTIS (1984, pp. 21-47). És possible existeixi algun mapa semblant de Menorca. PAPPALÀ I MARQUÈS ho esmenta però no hem trobat res, de moment.

¹⁸ No oferim la imatge d'aquest mapa ja que, com veurem, la còpia de GARMA (fig. 4) és més significativa.

dional cap d'Artrutx. En canvi, la costa nord, la més complicada, amb molt, de l'illa, apareix notablement ben detallada sense que manqui cap dels principals caps i golfs a excepció de l'albufera del Grao que està tot just insinuada. En resum, malgrat els molts defectes indicats, la fidelitat geogràfica d'aquest mapa és molt superior a la de qualsevol dels mapes anteriors coneguts i també a la de molts dels que el seguiren. Entre aquests només apareixen dos «deutors» o parents inequívocs: la Menorca inclosa en el *Mapa del Reino Baleárico* de Francisco Xavier de GARMA i DURÁN, publicat en 1765,¹⁹ i un manuscrit, anònim i sense data, dipositat al SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO (SGE). L'anàlisi del primer d'aquests dos mapes ens donarà grans i inesperades sorpreses.

4.2 BINIMELIS vist per GARMA

Un simple cop d'ull evidencia un estret parentiu entre el mapa de Menorca copiat per VICH DE SUPERNA i el que acabem de citar, el de GARMA. A més de les nombroses, òbvies i indiscutibles semblances existeix un testimoni rotund: GARMA afirma que per al disseny del seu mapa utilitzà, entre altres, el mapa de BINIMELIS; així ens ho diu clarament a la cartel·la. Seria lògic que GARMA, un foraster, copiés el mapa de VICH, el traductor-editor local de BINIMELIS, però, sorprenentment, es comprova d'entrada, que la versió de GARMA és «millor».

El GARMA conté més informació i menys errors, de tot tipus. La imatge és més allargada i, en conseqüència, més proporcionada. El port de Maó està millor orientat, mira ara al SSE, i també l'extrem NW és més prominent i correcte. La toponímia és una mica més abundant i sempre més correcte. Trobem també alguns elements més detallats (torres de guaita). En resum, podríem suposar que VICH i GARMA treballaren amb diferent habilitat a partir d'una mateixa font, el desaparegut manuscrit original de BINIMELIS, però una lectura comparada i profunda d'ambdues versions ens du a la seriosa sospita que VICH DE SUPERNA copià GARMA! Com hem vist, en tot, quasi sense excepció, GARMA supera VICH i sobre la credibilitat de GARMA com geògraf tenim una sòlida prova: el seu mapa de Catalunya publicat per primera vegada cap a 1760.²⁰ Dit mapa català és estilísticament molt similar al baleàric i ambdós presenten un fet relativament original i, per això, molt significatiu: una toponímia escrita amb lletres rodones i amb abundants abreviatures, cosa poc freqüent en la cartografia de l'època. El mapa de VICH DE SUPERNA presenta també, però de forma grollera, dit tipus de lletra i idèntiques abreviatures.

19 Francisco Xavier de GARMA i DURÁN fou un erudit extremeny instal·lat a Catalunya, conegut especialment com a creador de l'ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ. Existeix un bon facsímil del mapa baleàric fet a partir d'un gravat conservat al SGE de Madrid. La fig. 4 mostra un esquema fidel del mapa de Menorca.

20 V. GALERA i VILA (1985), pp. 126-127

res. A més, analitzant detalladament la toponímia del mapa d'aquest últim hom veu que és la mateixa que la de GARMA però amb errors i supressions parcials a causa, també, d'una cosa que ja havíem notat: a VICH DE SUPERNA li faltà paper per al dibuix i els rètols, tant a l'est com a l'oest. En aquest últim extrem intentà col·locar, a pressió, l'escut de Menorca i això l'obligà a aixafar el cap de Bajolí.

Amb la cita de l'escut entrem en un altre fet enigmàtic. Dit símbol, encara que amb distinta forma externa, és el mateix en ambdós mapes. Això, que és una prova més de la relació entre ells, té un interès especial puix que dit escut mai no ha estat el símbol heràldic de Menorca. Qui l'inventà? BINIMELIS? GARMA?, VICH DE SUPERNA? Per últim, els anacronismes, la incorporació de dades inexistents en temps de BINIMELIS són idèntics també en ambdós mapes, però en el de GARMA són també més correctes.

La prioritat del mapa de GARMA sembla, doncs, evident. La hipòtesi més probable és que aquest sí que treballà amb un bon original d'algú que identificà com a BINIMELIS i que VICH copià, simplement i grollerament, el mapa imprès de l'erudit català. Fins i tot podríem pensar que VICH facilità a GARMA el mapa manuscrit de BINIMELIS, que GARMA el féu dibuixar i que VICH trobà més fàcil copiar la còpia que beure directament de l'original.

A la vista de tot això parlarem ara de la Menorca de GARMA com si fos, veritablement, la del vell erudit mallorquí però sempre alerta davant possibles troballes que posin seriosament en dubte dita paternitat.

La Menorca de GARMA és el resultat d'un treball d'equip de reconeguts professionals. El dibuixant, com consta al peu de l'estampa, fou el famós pintor català F. TREMULLES I ROIG i el gravador el no menys conegut P. PASCASI MOLES. Ambdós, sota la direcció de GARMA, feren una bella làmina molt artística però de rigor geogràfic molt mediocre. Quan s'edita (1765) hi havia ja al mercat dotzenes de mapes de Menorca molt superiors i que ells ignoraren. Pel que fa als mapes de Mallorca i de les Pitiüses, GARMA begué de diferents fonts però per a Menorca sembla fora de dubte que només tingué un model que ningú no utilitzà, tret de VICH, ni abans ni, pràcticament, després. En resum, es difícil esclarir l'embull però és clar, com veurem, que GARMA-TREMULLES i, pot ser també, VICH DE SUPERNA tingueren davant un mapa de Menorca d'unes característiques molt originals i totalment distintes de les dels mapes impresos o manuscrits coneguts anteriors a 1708.²¹

Passem, doncs, a l'anàlisi de la peça (v. fig. 4). El mapa de GARMA està graduat i l'illa de Menorca apareix relativament ben orientada, millor que a altres precedents, i això podria ésser una aportació de BINIMELIS. L'illa apareix creuada pel paral·lel 40°, que passa per *La Galera* (del Grao), *Laior*, *Mercadal* i *Pont de Guils* (d'En Gil?). D'aquesta manera l'illa apareix prou ben orientada en relació al N geogràfic, cosa poc comú en la cartografia de l'època on primava el N magnètic. La major part dels mapes presenten fins ben entrat el segle XIX

21 Data de la conquesta anglesa de Menorca.

una illa de Menorca «empinada» cap el NW; al mapa de GARMA, al contrari, l'illa apareix lleugerament inclinada cap al SW. La longitud ve donada pel meridià XXI (suposem que a partir del Teide, a les Canàries) que passa pel cap de Cavalleria.

La major originalitat està en la precisió del complex contorn septentrional i, com ja hem apuntat, en l'abundant i encertada toponímia litoral molt més abundant i precisa i, alhora, prou diferent que la del primer bon mapa anglès (manuscrit datat el 1725 i no imprès fins 1746 o 1752). Trobem 94 topònims litorals i 14 terrestres. Aquest toponímia assolí certa difusió quan Tomàs LÓPEZ,²² en 1780, la incorporà a la seva eclèctica carta de Menorca. La qüestió toponímica és molt interessant en aquest cas puix que els topònims atribuïbles a BINIMELIS són els més antics plasmats en un mapa. Alguns d'aquests topònims són especialment significatius com l'oblidat *golf de Sans* (d'En Sanç?) que correspon a l'avui anònima gran badia formada entre el cap de Cavalleria, a l'W, i la península que tanca, per ponent, el port de Fornells. Aquest topònim fou difós i confós per BELLIN que el transcriu com *Baie d'Ancens* i d'ací passà a *Anfans* en molts mapes posteriors. De tota manera, sembla que BELLIN recollí el mot de font diferent a BINIMELIS. Per altra banda sorprèn que GARMA no emprés el mapa de les Balears de l'esmentat geògraf francès puix que existien al mercat diferents edicions des de 1740. En canvi, és possible que conegués un mapa balear més antic, el dels OTTENS. Aquest darrer mapa recorda, en conjunt, a primera vista, el de GARMA, i coincideix en un detall poc usual, la representació, per demés errònia, de les illes Columbretes, ubicades a la longitud de Eivissa i a poca distància de Mallorca. L'illa de Mallorca dels OTTENS s'assembla a la de GARMA, però la de Eivissa és molt distinta. L'illa de Menorca d'OTTENS és igual que la de G. VAN KEULEN de la qual parlarem més tard.

Pel que fa a la toponímia, un factor de gran interès i originalitat del mapa de BINIMELIS rau en que aquest era catalanoparlant i, per tant, molt més immune a errors en la transcripció fonètica dels noms de lloc. Això és important si tenim en compte que quasi tots els mapes de Menorca han sigut, majoritàriament, confeccionats per forasters —anglesos, francesos, italians i castellans— i, en conseqüència, la toponímia cartogràfica menorquina presenta una varietat de barbarismes increïble. Un detall anecdòtic és que la platja *Galdana*, per al sacerdot BINIMELIS, era simplement cala, no santa. La «santetat» li fou adjudicada, per primer vegada en un document cartogràfic, per HERBERT? (*St. Caldana*), en 1725, del qual parlarem més endavant. A partir de aquí el rang de santa proliferà encara que LÓPEZ, seguint a GARMA, la «desantificà» de nou en el seu mapa de 1780.²³

GARMA tendí a la castellanització dels noms. Altres topònims d'interès, a més del de *Galdana* i de *Sans*, són els del cap de *Bañots* (per Banyos), *Pont*

22 El més prolífic cartògraf castellà del XVIII, autor del primer mapa imprès «espanyol» de Menorca.

23 Tanmateix, hi ha abundants testimonis escrits sobre la molt antiga «santificació» de dita cala. V. AGUILÓ (2000)

de Guils (avui d'En Gil), cala *Socorada* (avui Escorxada), cala *Borril* (avui Barril), etc.

Una dada important: ni GARMA ni VICH DE SUPERNA trobaren cap *Sta. Catalina*. En canvi, ambdós situen una *Vilanova*, entre *Sta. Àgueda* i *Fornells*, que també apareix en el mapa del francès BELLIN (1740) i en els dels seus imitadors. Dit lloc té relació, possiblement, amb l'antiga parròquia de Lluriac o Lloriac o, potser, amb el llavors incipient (finals del XVIII) caseriu de Carbonell. Fins fa poc es conservava el topònim *Vilanova* com precedent o equivalent del de Són Moscard, alqueria ubicada molt prop de Lluriac. La presència d'aquest topònim, entre un conjunt de noms exòtics, en el mapa de BELLIN és un indicatiu a investigar.²⁴ La lectura del mapa de GARMA, en definitiva la millor variant coneguda del presumpte BINIMELIS, ens presenta una colla d'altres fets d'interès. Sorpren la feble densitat de topònims terra endins (13 en total) en contrast amb la rica toponímia costera (uns 100 noms). A l'interior només apareixen representats i retolats els antics municipis, uns pocs llocs de rellevància històricomilitar (castell de *S^a. Àgueda*), religiosa (*N.S. del Toro*, *St. Antoni* [de Ciutadella], *N.S. de Gracia*) i unes poques alquerias (*Se Strucherries*, *Vilanova*, *Tora Gaumes* i *Binissaida*). Alguns de aquests noms «interiors», com *St. Antoni*, prop de Ciutadella, són «actualitzacions». També crida l'atenció la bastant correcta senyalització dels límits dels vells termes municipals, inclòs el de Ferreries. En aquest cas podria sospitar-se una inspiració, per part de GARMA, en mapes anglesos, com el d'ARMSTRONG o de LEMPRIERE, que no cita.

Globalment, el mapa de GARMA, és un bon treball però, sorprenentment, a la vista de la categoria dels autors i de l'ostentació estètica en matèria de cartelles i al·legories, el mapa presenta unes característiques cartogràfiques un xic rudimentàries i anacròniques, semblants a les del seu mapa de Catalunya: ombrejats i signes convencionals esquemàtics i cal·ligrafia poc depurada. Això darrer contrasta amb la cartografia europea impresa de la època on la retolació sembla feta amb motlles de tan precisa i regular.

La il·lustració pictogràfica en matèria de geografia física i agrària és, en general, gratuïta: les icones en forma de siluetes de puigs, d'arbres i de camps llaurats apareixen distribuïdes aleatòriament. En matèria de relleu només coincideixen moderadament amb la realitat alguns ombrejats corresponents a certs barrancs. En canvi abunden els signes convencionals referents a poblament. Alguns de aquests signes no estan retolats. Segons aquests símbols hi havia devora Ciutadella, prop de *St. Nicolau*, un lloc de «vecindario real», un altre al sud del port de *Fornells* (Carbonell?) i un tercer en el port de *Maó*, prop de *St. Felip* (raval de *St. Felip?*). Potser es pretén indicar amb dit símbol la presència de casernes militars. També, quasi sempre sense nom, apareixen símbols de «talaies» en molts indrets de la costa i igualment apareixen unes poques cases sense nom distribuïdes a l'atzar. També estan senyalades amb símbols les parròquies principals, però la resta d'edificis amb símbol religiós no són molt exac-

24 Sobre BELLIN i els vells mapes francesos en parlarem més endavant.

tes. *S. Antoni, Binissaida i Tor^a de Gaumes* diuen ser ermites. *N. S. de Gracia* apareix com un convent, igual que *N.S. del Toro*. L'interès per la representació de les talaies pot ser una prova de la autoria de BINIMELIS puix que sabem que treballà en aquest tema a Mallorca. El mapa de GARMA representa, sense donar noms, talaies prop de: Bajolí, Algaiarens, Cavalleria, Mola de Fornells, Capifort, Mola de Maó, Binibeca, Cap den Font i Turqueta.

Per acabar, cap subratllar que apareixen pocs camins. Un eix longitudinal va de St. Felip a Ciutadella passant per Alaior i Mercadal, sense tocar Ferreries i enfora de Sta. Àgueda. Això coincideix, aproximadament, amb la carretera anglesa (de KANE), oberta a principis del XVIII, un altre aparent anacronisme rellevant. Dos únics ramals parteixen de dit eix viari: de Mercadal al fons del port de Fornells i de Maó a Binissaida.

La hidrografia, poc rellevant en realitat, està poc contemplada i no sempre amb encert. Alguns ombrejats intenten representar, com hem indicat, els solcs dels barrancs del migjorn.

De tot el que hem vist i dit pot extreure's, com a conclusió provisional, que estem davant d'un exemplar cartogràfic notable per a l'època, si fos realment de finals del XVI. És molt més que un gargot grotesc o un croquis fet a l'ull, es tracta d'un mapa que algú amb coneixements de topografia va aixecar esmerçant molt temps en la tasca. Les proporcions i els detalls, prou encertats, demostren el que afirmem. Si els menorquins comptaren tan aviat, realment, amb aquest mapa gaudiren d'un rar privilegi que constitueix un nou fet a sumar a les nombroses originalitats, desitjades o no, merescudes o immerescudes, que animen la història de la petita col·lectivitat d'aquesta també petita illa mediterrània.

Finalment, uns comentaris provisionals sobre els altres mapes de VICH DE SUPERNA i de GARMA. En el seu manuscrit del museu mallorquí, VICH ens ofereix un mapa de Mallorca i un altre d'Eivissa i Formentera que no tenen res a veure amb els de GARMA ni presenten indicis d'autor. El de Mallorca sembla una còpia senzilla del rudimentari i a la vegada barroc mapa de V. MUT de 1650. El de les Pitiüses, en canvi, no sabem d'on procedeix. TUR DE MONTIS, en el seu estudi sobre la cartografia pitiüsa, ignora tant el mapa de GARMA com el de VICH i tampoc no ens mostra cap mapa que sembli ésser el possible model del garmia. El mapa d'Eivissa i Formentera de VICH, relativament correcte, compta amb escala gràfica, cosa que no havia en el de Menorca, però, com en aquest, l'orientació ve donada també per una fletxa, aquí un poc més visible, que marca el S. En resum, curiosament, sembla que VICH DE SUPERNA només copià GARMA en el cas de Menorca.

Tampoc no sabem amb certesa en quins mapes s'inspirà GARMA per al disseny de les illes més meridionals. La de Mallorca s'assembla a la de DE FER (1715).²⁵ GARMA cita com fonts a V. MUT i a FRAY CAYETANO.²⁶

²⁵ A DE FER devem també un dels mapes impresos més antics (1715) del port de Maó. V. MOP (1992, fig. 87).

²⁶ Fra GAIETÀ DE MALLORCA, erudit mallorquí del segle XVIII que treballà els escrits de BINIMELIS i escrigué una història d'Eivissa. De moment no hem trobat res de la seva possible activitat cartogràfica.

Per acabar, queda també la incògnita sobre la font emprada per a les modestes actualitzacions del mapa menorquí.

5. El també enigmàtic anònim del SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO.

Un altre possible còpia del BINIMELIS és el mapa manuscrit, d'escala notable (1:100.000 aprox., 29 x 39 cm de caixa), que conserva el SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO a Madrid.²⁷ Es tracta d'un exemplar a color (aquarel·la), sense data ni dades d'autor de cap mena, que presenta una forma i un contorn litoral inspirats, molt probablement, en la mateixa font que GARMA i VICH DE SUPERNA. No obstant, les diferències amb aquests són notables. La toponímia, per exemple, es relativament semblant però aquí els errors de transcripció són molt considerables i evidencien un gran desconeixement de la llengua catalana. A la vista d'això i de la retolació principal queda clar que estem davant d'una «versió castellana» independent de les còpies de VICH i/o de GARMA. A més, està lliure dels anacronismes que incorporen aquelles, enteses com a còpies fidels del perdut original de BINIMELIS. Aquí no apareix el fort de Fornells ni l'hospital de la marina en el port de Maó. Tampoc no apareixen els límits de terme municipal. La xarxa de camins, ara bastant densa i fantàstica, no evoca, en absolut, la carretera anglesa o de KANE. Tot això, per altra banda, podria fer pensar en una major «proximitat» al presumpte original «benimelià». Un altre detall d'interès com a prova de l'antiguitat del model, consisteix en el precís dibuix del plànol del fort de Sant Felip, en la boca del port de Maó, que, malgrat la seva modestíssima escala, sembla reflectir amb exactitud l'estructura original de la fortalesa, anterior al segle XVIII. Tanmateix, el tret més probatori del parentiu d'aquest mapa amb els citats es l'aberrant i poc comprensible deformació topogràfica del sector sudoriental de l'illa: la orientació N-S de l'eix del port de Maó i la consegüent orientació errònia, cara a migdia, de la real costa de Llevant, de Sant Felip fins a l'illa de l'Aire. En canvi, l'orientació geogràfica-astronòmica del conjunt de l'illa és de notable precisió, no superada fins el segle XIX. L'eix longitudinal de l'illa és quasi el real, com en el cas del mapa de GARMA: E-W, no la orientació NW-SE dominant en quasi tota la cartografia antiga a causa, principalment, que el N que s'emprava era el magnètic, no el geogràfic.

Tornant a la toponímia, hem de subratllar que els grans errors de transcripció del mapa del SGE no poden ser errors de copista, només s'expliquen com errors de transcripció fònica, de la paraula al paper. Aquests errors, especialment inevitables quan l'informador i el topògraf parlen llengües distintes, són «exemplars» en aquest cas: *Alscanotalls* per els Canotells, *Alclot* per el Clot (de

²⁷ El SGE compta amb una bona col·lecció de vells mapes de Menorca, la millor, amb diferència, de les existents en les diferents institucions de la capital d'Espanya. Gràcies als bons oficis del general Luís ALEJANDRE i a l'amabilitat del coronel Ricardo TUR i dels seus col·laboradors, la nostra tasca en aquesta institució fou especialment fructífera.

la Mola), *Aldagollador* per el Degollador, etc. Si acceptem això, per obvi, és també obvi que el primer que va escriure els topònims d'aquest mapa devia ésser un foraster que apuntà com pogué el que sentia i aquest no podia ser BINIMELIS ni cap catalanoparlant. Això complica encara un poc més l'enigma BINIMELIS puix que estem davant d'un clar indicatiu de l'existència d'un bon mapa de Menorca fet o refet per castellans abans del segle XVIII.

Per acabar, anem a destacar alguns altres elements sorprenents del mapa que ens ocupa. En primer lloc els desequilibris en matèria informativa, en especial en dades de terra endins. Falten les poblacions d'Alaior i d'Es Mercadal, àdhuc la muntanya d'El Toro i apareixen només tres alqueries (*Serra*, *Carbonall* i *La Rota* [la Roca]) gairebé mai no incloses en els mapes més antics. També falten molts illots i el d'En Colom apareix anònim. Sorprèn, igualment, la pràctica inexistència de topònims en la costa del NW en front de l'abundància en la resta del litoral. Els topònims de la costa sud coincideixen notablement amb els de VICH i GARMA.

Com veurem més endavant, dos mapes impresos d'origen holandès (OTTENS i G. VAN KEULEN), quasi idèntics entre si, semblen inspirats en el disseny binimelià, a través de l'exemplar que ens ocupa, però amb notables modificacions i afegits i, sobre tot, presentant una pobre i grotesca toponímia sense cap relació amb la dels citats precedents.

En resum, de tot el que hem vist i debatut fins aquí només queda una certesa: algú aixecà un mapa de l'illa amb certa correcció, en conjunt i en detall i amb notable informació litoral, abans dels «moderns» aixecaments atribuïts a anglesos i francesos realitzats ja en el segle XVIII. Com hem dit, si BINIMELIS està realment en l'origen de la saga cartogràfica que acabem d'analitzar, la seva aportació, tan primerenca, a finals del segle XVI, mereixeria un lloc d'honor en la història de la cartografia puix que en aquestes dates la cartografia europea no havia produït encara gaires mapes «comarcals» de semblant qualitat.

6. BARENTSZ i la imatge holandesa de l'illa de Menorca

Quasi al mateix temps que BINIMELIS realitzava, presumptament, el seu enigmàtic mapa de Menorca, a les acaballes del segle XVI, el cartògraf i explorador BARENTSZ publicà el primer atlas nàutic de la Mediterrània²⁸ en el qual dedicà un full a les Balears i a la costa NE ibèrica. Menorca apareix a una escala modesta però amb un contorn i una informació simples però molt més propers a la realitat que en el cas dels citats mapes italians dels «illarís». Aquest atlas tingué gran difusió i fins entrat el segle XVIII molts cartògrafs foren més o menys fidels a la imatge menorquina de l'autor holandès. Els molt coneguts

28 V. fig 1, 1593. Existeix una moderna edició facsímil d'aquest atlas que pot ser consultada a l'INSTITUT CARTOGRÀFIC DE CATALUNYA. En aquesta institució existeix una important biblioteca molt ben dotada en matèria de cartografia històrica. La responsable és Montserrat GALERA, gran experta en aquest àmbit.

atles holandesos, especialment els de la casa BLAEU d'Amsterdam, contribuïren poderosament a difondre la imatge, lleugerament modificada, de la Menorca de BARENTZ, en la qual, entre encerts, apareixen alguns disbarats que també tingueren fortuna.

Entre els encerts destaca el proporcionat contorn, encara que simplista, i la inclusió dels principals accidentes importants per a un navegant, en especial els ports de Maó i de Fornells, amb sondes.

Entre els errors destaquen:

- 1) La representació d'un llac (NE) que desguassa en la badia de Fornells, error atribuïble a la influència dels citats mapes italians.
- 2) La confusió respecte als illots d'Addaia i d'En Colom. Els primers no apareixen i el segon, en canvi, es denominat Daia. Aquesta confusió es repetirà en molts mapes posteriors.
- 3) La inclusió, també per imitació dels mapes italians, de *Sta. Catharina*, ara no a l'extrem N sinó en el fons de una suposada badia apte per l'ancoratge, a la costa NW, una mica més amunt de Ciutadella.
- 4) L'afegit d'una exòtica *Zenaga*, a la costa NW, cap a Algaiarens, possible mala transcripció de la Sanissera (Sanitja ?) citada pels clàssics.
- 5) Denominar *Minorica* a la vila de Maó, també com a les *Minorica Insula* dels mapes italians.

La toponímia és escassa, en proporció a la modesta escala. A més dels noms de lloc ja citats tenim Ciutadella (*Citadella*), la muntanya d'El Toro (*Nostra dama da touro*), Fornells (*Fornelle*), Bajolí (*Baiolis*) i l'illa del Aire (*I. Laire*). L'ortografia sembla ésser eminentment italianitzant però en algun cas àdhuc podria ser portuguesa. Amb petites variants aquestes formes i continguts foren molt repetides en mapes posteriors.

També es troba en l'atlas de BARENTSZ una breu descripció de Menorca i un «perfil» o «silueta» de l'illa vista des del mar, prou realista, (costa septentrional). La pobresa de vistes d'aquest tipus referents a Menorca, a diferents atles nàutics del XVII, davant la gran riquesa de que fan gala altres terres litorals (Mallorca principalment) fa pensar que la Balear menor era lloc de poc interès entre els cartògrafs atlàntics.

7. Els mapes del segle XVII. La poc coneguda aportació francesa

En general, sobre el progrés de la cartografia menorquina anterior al segle XVIII sabem poc. PARPAL I MARQUÉS parla d'un mapa del conjunt de l'illa realitzat pels col·laboradors de l'enginyer CALVI, quan la construcció del fort de Sant Felip (mitjan segle XVI), però ningú no l'ha cercat o no l'ha sabut trobar. Tanmateix, a la vista dels grollers mapes d'Eivissa i Formentera fets per dites persones podem sospitar que poc s'ha perdut, en termes geogràfics, amb el des-

coneixement d'aquest presumpte vell mapa menorquí. A l'arxiu de SIMANCAS existeixen, no obstant, alguns plànols parcials de Menorca de dates i autors coincidents o semblants.²⁹

La cartografia europea del segle XVII ignorà Menorca com a protagonista de fulls exclusius impresos però això no vol dir que el coneixement cartogràfic de l'illa no despertés interès. A la BIBLIOTHÈQUE NATIONAL francesa, dipositària dels vells documents del DÉPOT DE LA MARINE, hi ha un notable repertori de mapes manuscrits de Menorca generats, possiblement, per encàrrec de l'administració (exèrcit, marina) com reflex d'un clar interès pel coneixement topogràfic de Menorca.³⁰ Tanmateix, com que cap d'aquests mapes arribà a la impremta, l'esforç cartogràfic francès del segle XVII esdevingué gairebé intranscendent i és encara quasi ignorat pels escassos estudiosos de la cartografia antiga de Menorca. D'altra part, aquests mapes són de molt mediocre qualitat geogràfica i aporten poc al coneixement topogràfic de l'illa. Nosaltres tenim ben recollit, però encara poc estudiat, tot el repertori. El mapa datable com a més precoç, anterior al 1685 (recull MOUTON), representa una Menorca de simplista contorn romboïdal amb Ciutadella ubicada a la costa sud. Aquest disseny, amb lleugeres variants, és el més repetit. Destaca també el mapa de MASSY, aixecat en 1699, de notable escala (1:50.000 aprox.), molt imperfecte en conjunt, però molt detallat pel que fa als punts clau de l'illa, especialment el port de Maó i els seus voltants. Un altre tipus de cert interès és el que pogué servir de model al mapa militar espanyol de BALLESTER, cap a 1740. En resum, el principal interès dels manuscrits francesos, rau en ésser, en part, la font del mapa de Menorca de BELLIN, exemplar de disseny i contingut molt imperfecte però que tingué, com veurem, molt predicament entre els cartògrafs del XVIII. El model en què s'inspirà aquest famós cartògraf francès és un manuscrit datat ja en els inicis del XVIII atribuït a un «enginyer al servei d'Espanya».

Entre els nombrosos manuscrits francesos, on l'illa apareix amb una esquemàtica i falsa forma romboïdal, es destaca un que va acompanyat de set perfils o visions panoràmiques de la costa d'un notable realisme. El contrast entre la precisió pictòrica i la imprecisió topogràfica atribuïbles a la mà del mateix autor és un fet que ens il·lustra sobre les condicions en què es treballava en matèria cartogràfica. El navegant curiós tenia pocs problemes, si sabia dibuixar una mica, a l'hora de representar el que veia però la intuïció del que hi havia «darre-ra la muntanya» era una altra cosa.

8. El prodigiós segle XVIII

El XVIII és el gran segle de Menorca i de la cartografia menorquina. Al llarg de la centúria anterior, del XVII, el desenvolupament de la tecnologia naval i la

29 V. FORNALS (1988)

30 En les recerques d'àmbit francès ens ha ajudat molt J. BISSON.

dinàmica geopolítica feren que el port de Maó esdevingués una peça molt preuada per les potències amb interessos en el Mediterrani. Ja hem vist que França mostrà una sospitosa curiositat cartogràfica i Anglaterra demostrà palesament llur interès amb la conquesta militar, el 1708, en el context del gran conflicte europeu provocat per la successió a la corona espanyola. Menorca passà a ser, d'aquesta forma, «teatre» d'operacions bèl·liques i diplomàtiques i, en conseqüència, sorgí una demanda d'informació geogràfica i cartogràfica que els editors de diferents països no dubtaren de satisfer. Una aclaparadora proporció dels mapes antics de Menorca s'editaren en aquest «segle de les llums» amb motiu dels grans successos bèl·lics i polítics en què Menorca fou involucrada. La conquesta anglesa de 1708, la conquesta francesa de 1756 i l'espanyola de 1780 foren els principals esdeveniments generadors de gran activitat cartogràfica. En aquest context sorgí el primer mapa imprès de Menorca a escala mitjana-gran (1:100.000 aproximadament), el de Gerard VAN KEULEN, fill del més conegut Johannes.

8.1 El mapa de Gerard VAN KEULEN: la darrera aportació holandesa

Es tracta d'una gran planxa dedicada exclusivament a Menorca. El mapa, a una escala generosa (1:80.000 aprox.) presenta els trets típics de la carta nàutica: rumbos, sondes, tres roses dels vents i dues escales gràfiques. La seva aparença i dimensió li donen, a primera vista, una patent de credibilitat immensurable. Manca de data, però ha de ser posterior a la conquesta anglesa (1708), ja que fa referència a aquest esdeveniment. Estem en presència d'un document cartogràfic difícil de valorar en poques paraules. És un mapa sens dubte innovador i bastant detallat, però en ell es combinen grans encerts i grans disbarats. Hagué de basar-se, forçosament, en un treball de camp de certa entitat, possiblement en algun de la saga BINIMELIS, però també recull informacions d'altres precedents impresos de menor valor. En conjunt, la barreja d'encerts, inexactituds i de les més pures i risibles invencions resulta espectacular. Quant a encerts, s'ha de dir que és el primer mapa imprès on la complexa costa N, especialment del cap de Cavalleria al de Favaritx, apareix representada amb detall i notable correcció. Però, en canvi, sovintegen les exageracions i les invencions, en especial terra endins on els topònims són majoritàriament falsos i pintorescos. També reproduïx aquest mapa, per còpia de mapes holandesos precedents (BLAEU, BARENSTZ, etc.), alguns dels disbarats ja mencionats, com el llac del NE, que apareix aquí com *Lac Tourau*, i l'illa de *Daia* (Colom en realitat).

Entre els errors més sorprenents destaca la presència d'una «*Nouvelle Ville*» a la península de la Mola i una segona *Citadella* en el extrem NW de l'illa. A més, Es Mercadal apareix retolat com Fornells i Fornells (mal ubicat) com *Mercadal of Fornella*. La muntanya de Sta. Àgueda apareix retolada com «*Casa el Ping*» (?) i la d'El Toro (*De Berg Toro*) apareix imponent amb un llac al peu.

A la costa trobem, a llevant, un disminuït port d'Addaia i una molt generosa Albufera. A ponent hi ha un desmesurat port de Ciutadella. Apareix, també, una fantàstica xarxa de camins i una sèrie d'alqueries amb ubicacions i topònims que només existiren en la imaginació del dibuixant.

En resum, malgrat llurs molts defectes el mapa de G. VAN KEULEN fou un avanç. Com hem dit, aquesta Menorca és igual, però a més gran escala, que la que apareix en el mapa de les Balears dels germans OTTENS, de data també incerta, però no necessàriament anterior.

Com hem anunciat, també es detecten similituds entre el G. VAN KEULEN i el citat mapa de BINIMELIS la però és difícil demostrar un indubtable parentiu entre ambdós. La fisonomia general és similar, en especial si comparem amb la variant del citat mapa anònim del SGE. Destaca, com a aquest, la poc comuna correcció de l'orientació de l'eix longitudinal de l'illa, d'E a W. A això s'han d'afegir algunes correccions positives com és una menor inexactitud en l'orientació dels elements geogràfics del sector SE, des del port de Maó a l'illa del Aire.

També té alguna cosa a veure amb el G. VAN KEULEN un senzill mapa manuscrit espanyol, anònim i sense data, però posterior a 1708, conservat a l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona.³¹

Després de l'edició del mapa de G. VAN KEULEN i fins mitjan segle XVIII les editorials geogràfiques produïren pocs mapes de Menorca d'importància per a la història. Es foren repetint els models tipus BARENTSZ i BLAEU, com els mapes, quasi idèntics, de SHENK i de BODENHER, i aparegueren alguns mapes alemanys,³² de poca ambició (KESSLER), característics per l'acusada desproporció del port maonès. No obstant, com era previsible, els anglesos, els nous amos de l'illa, des de 1708, s'interessaren per la topografia insular a una escala operativa.

8.2 Els primers mapes anglesos

Des del principi del seu domini (1708) els britànics escometeren diverses accions orientades cap el coneixement del territori que havien conquerit i no pensaven retornar puix que la possessió d'un port segur on poder hivernar l'armada a la Mediterrània era un fet indispensable en la seva política expansiva. En aquell temps els vaixells eren ja de gran dimensió i pocs ports naturals tenien les condicions adients per acollir-los amb seguretat i per a les feines de reparació en tota estació. D'altra banda, dits vaixells portaven tripulacions molt nombroses que calia alimentar i restaurar sanitàriament. Les condicions de vida a bord eren molt dures i les baixes per malaltia i mort eren molt fortes. Per tot això, a més de l'estratègica situació, l'anomenat per ells Port Mahon, era una peça molt preuada que calia condicionar i, sobre tot, defensar davant Espanya i França. Per a la defensa calia conèixer la terra i els homes i posar a punt un sis-

31 V. ADROER i cols. Mapa núm. 96 del catàleg.

32 En matèria de recerca cartogràfica d'origen germànic ens ha ajudat molt Lothar PABST.

tema eficient de camins i fortificacions. Abans que el tractat d'Utrecht donés, *de iure*, a sa majestat britànica la possessió de Menorca aquesta envià un comissionat a fer un informe complet de l'illa. Aquest, Henry NEAL, redactà un memorial,³³ el 1714, on informava de diferents afers, especialment econòmics i fiscals. Segons alguns autors³⁴ aquest memorial anava acompanyat d'un mapa. Nosaltres hem consultat dit informe però no hem trobat cap mapa. Potser fou separat del lligall i es troba a un altre lloc o mai no existí. Si existí, podria ser aquest el primer mapa seriós de l'illa de Menorca, precedent, potser, del mapa de 1725 del qual parlarem més endavant. També podria ser, més probablement, un croquis sense importància basat en algun dels imperfectes mapes que hem comentat fins aquí. En resum, caldrà cercar una mica més pels arxius britànics.

Una de les primeres accions del govern anglès fou la construcció d'una carretera axial, de Sant Felip a Ciutadella (camí del governador KANE), que degué exigir grans treballs topogràfics³⁵, puix que de poc podien servir per a tal finalitat els imperfectes mapes preexistents. No obstant això, no tenim, de moment, cap notícia directa d'aixecaments integrals de cap mapa insular a gran escala i fins fa poc, com veurem, era creença general que el modest mapa que acompanya al llibre d'ARMSTRONG³⁶ era tota l'aportació anglesa i d'aquest autor a la cartografia menorquina. En realitat, quedarà clar que això és fals.

A la vista dels evidents catalanisms i/o castellanisms presents en la toponímia dels primers mapes anglesos, del tipus del que acabem d'esmentar i que analitzarem a continuació, s'ha sospitat de la existència d'un mapa «espanyol» del XVII emprat com a font.³⁷ Tanmateix, no hi ha traces de dit mapa i l'únic constatable és que si les autoritats espanyoles posseïen algun mapa de Menorca de certa qualitat abans de 1708 degueren perdre'l o oblidar-lo puix que coneixem un mapa manuscrit militar fet a Madrid el 1738 (J. BALLESTER³⁸) en el qual l'illa i el port de Maó apareixen amb un miserable traçat i amb gran pobresa i confusió en matèria toponímica. Tanmateix, és cert, com veurem, que el primer bon mapa anglès conegut té una toponímia amb una correcció ortogràfica difícil d'assolir per una persona desconixedora del català. Per tant, és possible que algun catalanoparlant participés, directament o indirectament, en la realització d'aquest mapa.

En resum, com hem vist, la situació de la cartografia menorquina era interessant, però topogràficament poc substancial, en començar la presència britànica a Menorca, però la situació canvià ràpidament. Amb data de 1725, hom

33 *State of the Island of Minorca*. BRITISH LIBRARY, ADD 17775

34 LAURIE (1996,157). SLOSS (1997, pp.195) parla d'un mapa que NEAL diu, en carta a un amic, que ha enviat al «tresorer».

35 En el PRO de Londres-Kew existeix un plànol de dita carretera.

36 V. bibliografia i pp. següents. La primera edició es de 1752.

37 El cartògraf espanyol Tomás LÓPEZ fou el primer de destacar aquest fet en el seu mapa de 1780. Entre les fonts citades per LÓPEZ està, en primer lloc, un mapa de «*Menorca, en escala mayor, que franqueó el Ingeniero en Gefe D. Agustín de Herrera.*» No hem trobat aquest mapa però poc o res original devia aportar dit exemplar puix que tot el que ens diu LÓPEZ es troba en els altres exemplars impresos que cita.

38 Manuscrit de la BIBLIOTECA MARCH de Palma de Mallorca, molt rica en fons cartogràfics. El director d'aquesta esta institució, Fausto ROLDÁN, ens ha ajudat molt eficientment en les nostres recerques.

troba el primer mapa «correcte» conegut de l'illa de Menorca, un gran manuscrit acolorit a notable escala (aprox. 1:50.000). Aquest mapa, havia romàs ignorat o poc o gens valorat fins aquest moment. Per entendre realment llur transcendència haurem de considerar abans alguns fets i alguns tòpics relacionats amb dita ignorància.

8.3 El «cas ARMSTRONG - LEMPRIERE» i el manuscrit de 1725

En el volum *Spanish Islands* de la *King's Topographical Collection* custodiada a la BRITISH LIBRARY de Londres es troben molts e importants mapes de Menorca, en especial grans manuscrits.³⁹ El més significatiu és l'identificat com K.TOP LXXIV-6, un gran exemplar acolorit, de 51 x 110 cm, (escala aprox. 1:50.000) que es titula *A MAP / of the ISLAND of / MINORCA. / 1725*. A primera vista, simplement, és fàcil identificar-lo com el model que serví per a la confecció del fins ara conegut com «mapa d'ARMSTRONG» a causa de la presència d'un exageradament punxegut «nas» occidental de l'illa, el que culmina en el cap Bajolí. Aquesta inexactitud serà el tret distintiu de bona part dels mapes de Menorca fets estampar per les editorials divuitesques que imitaren, o plagiaren descaradament, els mapes, molt semblants però no idèntics, publicats pels pioners J. ARMSTRONG i C. LEMPRIERE.

Si de la primera impressió passem a l'anàlisi profunda de la forma i del contingut del manuscrit es confirma, sense que càpiga el menor dubte, l'intuït: el mapa del llibre de l'enginyer ARMSTRONG es un gravat que recull íntegrament, encara que simplificadament, l'aportació del citat manuscrit de data molt anterior.

Fins ara, com hem avançat, sempre s'havia cregut que el primer mapa «seriós» de l'illa de Menorca havia estat aixecat, dibuixat i publicat pel tan nomenat John ARMSTRONG, l'autor de la molt interessant *The History of the Island of Minorca* (Londres, 1752, primera edició). RIUDAVETS, VIDAL i MIR, HERNÁNDEZ SANZ, MASCARÓ PASARIUS i la pròpia GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA atorguen, sense ombra de dubte, dita autoria, àdhuc un pintoresc film comercial titulat *El vent de l'illa*, realitzat cap a 1980, ens presenta un ARMSTRONG lletra tipus normal alt i prim, vagant amb un estrany teodolit pels camps illencs. En realitat, res no justifica seriosament dita atribució. És un fet que en la primera edició de la citada història apareix encartat un mapa de Menorca però en ell no consta ni cartògraf ni gravador i en el text del llibre l'autor mai no fa la més mínima referència a cap mapa mentre que sí esmenta amb detall algunes de les altres il·lustracions. Tanmateix, però, en l'edició irlandesa⁴⁰ del mateix llibre, de 1756, el mapa presenta el nom

39 En les recerques d'àmbit britànic ens han ajudat molt I. MOLL i P. LATCHAM.

40 Aquesta edició, molt rara, fou coneguda per J. VIDAL i MIR quan el seu llibre ja estava en premsa. A Menorca sembla que ningú no té avui cap exemplar d'aquesta edició. Nosaltres hem vist el mapa que l'acompanya per gentilesa de Paul LATCHAM, gran col·leccionista anglès de mapes antics de Menorca, que està treballant en la biografia d'ARMSTRONG.

d'ARMSTRONG grollerament afegit, en plena cartel·la. Aquest enginyer firmà realment, que sapiguem, un únic mapa relatiu a Menorca, un excel·lent plànol de la fortalesa de Sant Felip, datat en 1756. També fou repetidament editat amb el seu nom, en 1781, 1794 i en ple segle XIX (ca. 1817), un mapa de Menorca, molt semblant al del llibre, acompanyat de 4 vinyetes (un mapa del Mediterrani occidental i un mapa i dues vistes del port de Maó). Dit mapa és molt popular a Menorca, car és molt decoratiu i existeixen diferents edicions facsímils en el comerç però sembla que s'edità molt després de la mort del presumpte autor i que som davant d'un de tants muntatges de pura finalitat comercial.

En resum, a partir d'ara queda clar que el mapa de l'illa de Menorca dit d'ARMSTRONG és, simplement, el mapa que aparegué imprès com a il·lustració de l'esmentat llibre i que és, simplement, una còpia, prou fidel, de l'esmentat manuscrit de 1725. No sabem qui en féu la reducció ni qui en gravà la planxa.

Sabem molt poc d'ARMSTRONG. No sabem quan nasqué ni, amb plena certesa, quan morí. Les enciclopèdies biogràfiques angleses, àdhuc les especialitzades en cartògrafs com «el TOOLEY», l'ignoren pràcticament. J.J. VIDAL I MIR, el principal estudiós menorquí d'ARMSTRONG i de la seva obra, no trobà més informació sobre el personatge que una entrada en el decimonònic *Diccionario Enciclopédico* de l'editorial MONTANER I SIMÓN en la que es diu que nasqué a finals del segle XVII i morí el 27 de març de 1758. L'ENCICLOPÈDIA ESPASA ha anat repetint el mateix fins avui. Aquesta data de mort, 1758, es coherent amb el que sí sabem pel mateix ARMSTRONG. En el pròleg de la seva obra, cap a 1752, ens diu que tenia la salut molt malmesa. Per tant, encara suposant que sigui certa l'autoria del mapa editat en 1781 estaríem davant d'una obra pòstuma que no aporta res significatiu al mapa del seu llibre i, a més, resulta ser un anacronisme puix que el mateix any es publicaren a Londres dues excel·lents versions de un molt superior aixecament topogràfic de Menorca.

En resum, el descobriment del mapa que ens ocupa, el de 1725, ha tret a ARMSTRONG l'honor de ser el primer bon cartògraf de Menorca però no tenim grans remordiments per la nostra responsabilitat en l'afer. El seu llibre, encara sense mapa, li atorga un lloc d'indiscutible privilegi en la història de l'illa de Menorca. A més, com veurem a continuació, tampoc no és clar que fos el mapa que acompanya al llibre d'ARMSTRONG el primer mapa correcte de Menorca que meresqué ser gravat i estampat.

Hi ha un altre mapa primerenc, no rar però si poc conegut, clarament signat (*drawn and engraved*) pel capità LEMPRIERE, que presenta una Menorca molt semblant a la d'ARMSTRONG. Aquest mapa va acompanyat de quatre vinyetes (un mapa de la Mediterrània Occidental, un plànol del port de Maó i dues vistes d'aquest). Els exemplars que hem pogut veure pertanyen a una edició francesa de data 1753, però tenim notícies, encara que poc precises, de moment, d'una edició original anglesa de 1746. En qualsevol cas és gairebé segur que LEMPRIERE s'avançà a ARMSTRONG com a difusor, en estampa, d'un mapa prou correcte de Menorca i, en conseqüència, hom podria sospitar que

el mapa d'aquest darrer podria ser un simple calc, simplificat, del mapa del primer però, com veurem, encara que les relacions entre aquest autors són estretes, els mapes són diferents, són simplificacions de manuscrits distints.

LEMPRIERE era enginyer i britànic, com ARMSTRONG₂, i, com ell, degué residir a Menorca abans de 1746 puix que les esmentades vistes del port de Maó, dibuixades per ell i gravades per W.H. TOMS, són suficientment realistes com per a demostrar un coneixement directe del terreny. És possible que LEMPRIERE coincidís a l'illa o a Anglaterra amb ARMSTRONG, com a mínim tingueren relacions amb idèntiques figures del món editorial de l'època. En l'edició de 1756 del llibre d'ARMSTRONG trobem incorporades les vistes del port de Maó de LEMPRIERE-TOMS i una vista de Ciutadella dibuixada pel propi ARMSTRONG i gravada pel mateix TOMS. Una altra coincidència és que l'editor del mapa de LEMPRIERE de 1753, ROCQUE, és el mateix que edità, en 1756, el plànol del fort de Sant Felip que signà ARMSTRONG. Per cert que dit plànol fou publicat molt després de l'estada de l'enginyer a l'illa però això planteja poques dubtes puix que sabem que ARMSTRONG estudià a fons la fortalesa però no s'atreuà a publicar sobre ella per raons de seguretat.

8.4 El fals riu Eufèrius

Els mapes d'ARMSTRONG i de LEMPRIERE són, com hem dit, molt semblants en contingut geogràfic però no són idèntics. Els signats per aquest darrer inclouen un error important que mai no apareix en els atribuïts al primer: es tracta del fals i espectacular riu que naixent prop de la costa sud s'enfila cap a el N desembocant a *Eufèrius* (Alfurí?). Aquest fet sembla indicar que ARMSTRONG i LEMPRIERE no begueren de la mateixa font. Sembla indubtable que ARMSTRONG emprà com a model l'esmentat mapa manuscrit de 1725 mentre que LEMPRIERE degué beure d'una altra font. També a la BRITISH LIBRARY, hem trobat un indicatiu del possible model emprat per LEMPRIERE, un esplèndid mapa de gran format i a tot color, sense autor ni data, el KTOP11, però aparentment coetani del de 1725, que presenta, ara a gran escala, l'esmentat riu fantasma. Ambdós mapes manuscrits, en general molt semblants, tenen una altra diferència substancial. El KTOP11 a canvi de l'error del riu *Eufèrius* té, en compensació, el gran encert de representar correctament l'extrem NW de l'illa. Això significa que LEMPRIERE copià només en part aquest darrer mapa o que existia un tercer exemplar amb l'extrem nordoccidental desproporcionat i, a més, amb l'error del riu *Eufèrius*. El KTOP11 fou segurament el veritable model d'un sol mapa imprès de certa divulgació, el de BOWEN en el qual trobem correcte l'apèndix nordoccidental acompanyat, alhora, per l'incorrecte riu *Eufèrius*.

El KTOP11 és un mapa més gran i molt més ric en informació que el de 1725, incorpora dotzenes de topònims terrestres i nombroses sondes als ports i cales, però pel que fa al disseny general sembla ser fruit d'un mateix aixeca-

ment. Podria tractar-se d'una revisió ampliada en la qual el dibuixant s'equivocà canviant el sentit del torrent d'Algendar.

A partir de l'edició dels esmentats mapes d'ARMSTRONG i de LEMPRIERE els editors ja no tingueren problemes a l'hora d'improvisar mapes de Menorca, ja que pogueren plagiar tranquil·lament un dels dos models ornant-los amb major o menor gràcia i afegint altres elements com el mapa ampliat del port de Maó o plànols de St. Felip. La presència o no del riu Eufèrius ens indica la font d'inspiració. Una molt alta proporció dels molt nombrosos mapes editats amb motiu de les diferents accions per la possessió de Menorca en el segle XVIII (1756, conquesta francesa, i 1781, conquesta espanyola, principalment) son «fills il·legítims» d'ARMSTRONG o de LEMPRIERE.

8.5 El manuscrit de 1725 (de Humphrey HERBERT?)

Vegem ara com és l'esmentat manuscrit de 1725. Malgrat una aparença relativament modesta, és un document de molt notable precisió. Per primera vegada ens trobem davant d'un mapa de Menorca d'escala generosa (1:50.000 aproximadament) i amb un contorn de gran detall i exactitud. Si convertim l'escala gràfica, en peus, en una altra més intel·ligible, en quilòmetres, un simple joc aritmètic ens permet comprovar que les principals magnituds (distàncies entre punts significatius) s'apropen molt a la realitat. En promig, les desviacions no van més enllà d'un 6-7 %, en negatiu. Més convincent és encara la comparació gràfica. Si superposem els calcs del contorn del mapa de 1725 i el d'un mapa actual, fent coincidir els extrems, els punts més allunyats (Punta Nati-Punta Prima) les ratlles coincideixen amb notable precisió excepte en poques ocasions. Les dues discrepàncies més destacades són l'esmentada excessiva prolongació mar endins de l'apèndix occidental de l'illa (cap de Bajolí) i una poc explicable desviació, en sentit E-W de la costa meridional coneguda per Penyes d'Alaior. També resulten evidents algunes discordances en la complexa costa septentrional però, tenint en compte el caràcter molt retallat d'aquest litoral, les diferències són banals.

Sens dubte, estem en presència d'un autèntic mapa topogràfic aixecat per gent entesa en el context, inevitable, d'una gran operació. Curiosament, no s'ha trobat, de moment, constància documental de dita operació com tampoc de l'encara més substancial, com veurem, de 1733.

El mapa de 1725 està ja molt lluny dels esbossos fets o inventats per cartògrafs que potser mai no trepitjaren l'illa. Com hem dit, tenim, per primera vegada, una imatge de Menorca que és una molt fidel rèplica de la realitat, un verdader mapa. Encara que no hi manquen els errors, els molt més nombrosos encerts els eclipsen. Hi trobem registrats quasi tots els infinits accidents del litoral i, si s'observa amb deteniment, el mapa també ens mostra, gràficament i amb notable encert, la qualitat de les costes. Especialment clars són els signes de platja i de penyal. La informació de caràcter terrestre, de les terres de

l'interior, és, en canvi, bastant pobre. Apareixen les ciutats i els pobles a però la informació és parca en matèria de camins i d'alqueries.

Com hem indicat, el mapa és anònim, però estilísticament recorda els treballs (mapes, plànols, dibuixos) relatius a Menorca signats per un tal Humphrey HERBERT i conservats en la mateixa carpeta a la BL. Amb data de 1735 signà també aquest enginyer uns impressionants plànols del castell de St. Felip (*Survey'd and Delined: by Humpty : Herbert*). En resum, es possible que H. HERBERT fos el cartògraf i dibuixant del mapa que ens ocupa que, com hem dit, fou repetidament copiat i editat amb variats dissenys ornamentals, a diferents escales i en distintes llengües. El seu contorn, inconfusible, ha estat tradicionalment emprat com a element identificador dels mapes considerats com «d'ARMSTRONG». Per comoditat expositiva parlarem del HERBERT? en referir-nos al manuscrit de 1725.

L'anàlisi i la descripció científicotècnica completa d'aquest mapa seria massa llarga i, per tant, no adient en aquest treball. Per aquesta raó ens limitem a enviar el lector a la il·lustració (fig. 5 i 6) que acompanya i complementa aquest treball.

9. Un mapa gairebé definitiu: l'enigmàtic manuscrit d'HARGRAVE de 1733

Fins fa poc pensàvem que la producció cartogràfica anglesa es reduïa de al que acabem de dir, al mapa d'ARMSTRONG, i que la gran aportació al coneixement cartogràfic de l'illa de Menorca havia estat cosa dels francesos. No hi ha dubte que durant el seu breu domini de l'illa (1756-1763) l'exèrcit gal desplegà una gran activitat cartogràfica. Als arxius del SERVICE HISTORIQUE DE L'ARMÉE DE TERRE (SHAT) de Vincennes, vora París, abunden els mapes de Menorca, en especial grans mapes topogràfics que poc o res tenen d'envejar als famosos topogràfics metropolitans de CASSINI. Dita cartografia francesa sembla girar entorn a M. DE MAUDAVE.⁴¹ Per altra part, a més, el primer gran mapa anglès imprès de Menorca, el de LA ROCHETTE (1780), invoca explícitament una font francesa.⁴² Aquests dos fets relativament coneguts, feien creure que era un mèrit gal l'aixecament del primer gran mapa topogràfic pròpiament dit de l'illa de Menorca.

Tanmateix, però, hem trobat recentment (primavera del 2000) a la BIBLIOTHÈQUE NATIONALE francesa dues còpies manuscrites, pràcticament idèntiques, d'un mapa a gran escala, molt semblant al que creiem pura creació franca, i que duen, ben visible, la següent nota:

⁴¹ En 1781 es publicà el major mapa imprès de Menorca anterior al segle XX. Segons podem llegir a la cartel·la aquest fou gravat a partir de l'aixecament efectuat per aquest oficial francès. Curiosament s'edità sense actualitzar mentre que estaven a la venda, a Londres, des de l'any anterior, els magnífics mapes de LA ROCHETTE i d'ASSIOTTI basats en fonts semblants però posats al dia. G. SINTES ESPASA ha trobat documents que parlen de treballs cartogràfics francesos efectuats sobre el terreny.

⁴² «*Geometrically survey'd by the [french] royal engineers...*»

This Survey was finished in the year 1733 By Capt John Hargrave Chef Enginier of the Said Island.

Si aquesta anotació, col·locada amb tota naturalitat, entre el títol del mapa i l'escala gràfica, i amb idèntica cal·ligrafia a la de la resta del document, és certa, la glòria dels cartògrafs francesos queda molt desinflada puix que la història seria inversa: els grans mapes francesos serien variacions a partir d'un gran mapa original anglès.

El mapa en qüestió és quasi idèntic, en dimensió, forma i continguts geogràfics, als gals, a excepció de les dades referents a projectes de camins i fortificacions.

Poc es pot objectar a la credibilitat de la nota, en especial si es té en compta que aquest mapa és i procedeix d'arxius francesos. A més, segons M. MATA (1994, pàg. 185) un HARGRAVE succeí a KANE en el comandament del IX regiment a Menorca entre 1737 i 1739. Es pot objectar que el mapa de HARGRAVE és ple de gal·licismes però també hi ha evidents anglicismes com són les dobles «e» per al so català «i». Per altra banda, era normal a l'època que cartògrafs francesos treballessin per a Anglaterra emprant la seva llengua a tots els efectes. Els magnífics mapes manuscrits de COURNUT,⁴³ indubtablement anglesos i posteriors a la dominació francesa, són plenament francesos pel que fa a la llengua emprada.

El més sorprenent és que ni ARMSTRONG, que estigué a Menorca entre 1738 i 1742, ni cap font anglesa coetània coneguda parlin del tema si tenim en compta que l'aixecament de un mapa com aquest (gran escala i gran detall, molt superior, en tots els ordres al mapa de 1725) no era, precisament, obra d'un dia i, menys encara, d'un sol home. Precisament, un dels fets que més inclinen a creure que foren els francesos qui copiaren als anglesos, i no a l'inrevés, és que els grans manuscrits francesos conservats en el SHAT són, sospitosament, massa precoços. Sembla impossible que ja en juny de 1757, als pocs mesos de la conquesta de Menorca, estigués acabat el detalladíssim mapa de BONIFACE,⁴⁴ quasi idèntic al HARGRAVE.

Resumint, l'esclariment total d'aquest nou enigma potser serà possible remenant més a fons en els arxius, però, de moment, acceptem l'origen anglosaxó del primer gran mapa topogràfic de Menorca com a hipòtesi molt versemblant.

De tota manera, si els anglesos comptaven ja en 1733 amb dit mapa de Menorca tan excel·lent ho mantingueren en el més absolut dels secrets, a l'igual que en el referent als mapes posteriors, molt semblants però més complets, de COURNUT. Entre 1733 i 1780 no apareix imprès cap mapa inspirat en el model «hargravià». De aquest forma, per aquest possible secretisme, podria entendre's el fet sorprenent que en 1780 s'edités a Londres l'esplèndid

43 En la BL existeixen dos esplèndids mapes manuscrits de Menorca, sense data, però posteriors a 1763, fets, doncs, en plena sobirania britànica, realitzats per aquest cartògraf d'inequívoc nom francès i anotats exclusivament en aquest idioma.

44 Aquest autor firma el més antic dels grans mapes manuscrits francesos de gran format conservats al SHAT. Examinarem els fons cartogràfics d'aquesta institució la primavera del 2000.

mapa de LA ROCHETTE on l'autor ens diu, explícitament, que procedeix de models francesos. No obstant, si considerem el molt similar mapa de ASSIOTTI,⁴⁵ fet, explícitament, a partir de recents observacions directes (*from an actual survey taken on the spot*), cap sospitar que LA ROCHETTE emprà, en realitat, models britànics actualitzats, concretament els CURNUT, però que recollien encara els projectes francesos, gairebé frustrats en la seva totalitat, en matèria de fortificacions i xarxa viària. Curiosament, un any més tard, en 1781, s'edità a París, com hem vist, un gran mapa de Menorca que diu basarse en el realitzat per MAUDAVE, en l'etapa francesa. Dit mapa és molt semblant als anteriors però anacrònic (no actualitzat) i molt més pobre en informació que el de LA ROCHETTE. El parentiu d'aquest MAUDAVE amb el HARGRAVE és molt evident.

Un fet cartogràfic digne de destacar del HARGRAVE, per llur original precocitat, és la indicació matemàtica de l'escala: «*Scale 1600 feet to an inch*», que equival a una escala matemàtica de l'ordre de l'1:20.000. Aquesta proporció és impossible a la vista de les dimensions del manuscrit considerat (74 x 126 cm). Per tant, dita proporció devia ésser la corresponent a l'exemplar que copiaren, reduint-lo, els cartògrafs francesos. Aquests no modificaren la referència numèrica d'escala, per descuit o per ignorància, però afegiren una escala gràfica prou exacta en llegües i *toises* (1 llegua = 2.500 *toises* que mesuren, en el manuscrit consultat, 12.7 cm). Aquesta escala gràfica apareixerà idèntica als grans mapes de CURNUT mentre que al mapa imprès de MAUDAVE hi ha un error evident en l'equivalència (1 llegua = 3.000 *toises*) però no en la longitud de la regleta de l'escala gràfica. La llegua francesa de 20 al grau (un grau de latitud mesurava 20 llegües) era d'uns 5.6 km, lleugerament inferior a la llargada del port de Maó.

En resum, deixem sobre la taula una hipòtesis creïble: els anglesos (HARGRAVE) aixecaren un bon mapa topogràfic de Menorca, del qual tenien indubtable necessitat, en 1733. Aquest mapa, inacabat, sense orografia, a una escala pròxima al 1:20.000, fou trobat pels francesos en 1756. Aquests feren d'ell una reducció, a escala pròxima a l'1:35.000, i nombroses còpies afegint molta informació sobre projectes de fortificacions i camins.⁴⁶ Els anglesos, de nou amos de l'illa, recopiaren i anaren actualitzant dits mapes.

Per acabar, destacarem un fet curiós i a la vegada significatiu. Els eficientíssims mapes de LA ROCHETTE i d'ASSIOTTI, que mostren amb total impudor tots els secrets geogràfics de Menorca, inclosos els militars, foren editats i posats a la venda a Londres, amb llicència del Parlament, en vespres de la conquesta espanyola. Sembla ser que l'estat major de CRILLON, el general francoespan-

45 F.E. ASSIOTTI és l'autor del més atractiu, artísticament, dels mapes de Menorca. No cita font concreta però no fa falta perquè sabem que aquest enginyer cartògraf (*Draughtsman of the Ordnance at Minorca*) participà en el disseny de la nova vila de Georgetown (Es Castell) i que estava al corrent de la cartografia anglesa oficial del moment. No obstant, tècnicament, el seu mapa és una mica inferior al de LA ROCHETTE, publicat en data molt semblant.

46 V. SLOSS (2000, pp.51-60). G.SINTES ens ha passat còpies de documents que fan clara referència a treballs cartogràfics francesos sobre el terreny el 1760.

yol, desconeixia o no emprà aquests mapes que podrien haver estat de gran utilitat. Aquest fet ens fa pensar algunes coses, distintes però no necessàriament contradictòries:

- 1) El Parlament britànic era irresponsable en permetre divulgar dits mapes en un context prebèl·lic.
- 2) La força espanyola estava molt mal informada.
- 3) Ni una cosa ni l'altra: creiem que els militars, en general, i àdhuc els marins feien poc ús pràctic dels mapes. D'aquesta forma es pot entendre, a la vegada, la «irresponsabilitat» anglesa i la «incompetència» franco-espanyola.
- 4) Una darrera suposició: els esmentats mapes donaven una imatge militarment dissuasòria (representació de fortificacions inexistents) i confusió (camins imaginaris) per a possibles atacants cosa que beneficiava als anglesos.

Existeixen molts motius per acceptar la suposició tercera. Vegem un rotund exemple complementari: moltes de les cartes nàutiques que es comercialitzaren, soltes o en forma d'atles, fins ben entrat el segle XIX, eren plenes d'arcaïsmes i d'errors, alguns de molta gravetat per al navegant. Amb freqüència Menorca apareix envoltada d'imaginariis esculls i mostra llocs d'ancoratge inexistents o perillosos. En conseqüència, sembla obvi que si algun navegant disposava d'aquestes cartes havia d'emprar-les amb molta prudència o bé mirar-les com a simple font d'orientació general i d'entreteniment. Molts dels majors disbarats geogràfics que recull la copiosa cartografia menorquina antiga es troba o té origen en les cartes nàutiques. La màxima concentració de disbarats es troba en una edició tardana del molt popular atlas de MOUNT & PAGE on en el cas de Menorca no s'encerta ni pel que fa al nom de l'illa.⁴⁷

En resum, encara que es parla i s'ha parlat molt del mapa com a arma de guerra i, per tant, com a arma secreta gelosament guardada, la història dels mapes menorquins sembla sovint contradictòria amb aquests principis. L'aleshores famosíssim fort de St. Felip, a l'entrada del port de Maó, clau de la Mediterrània occidental i responsable de 4 grans batalles en un segle, el XVIII, era possiblement, la fortalesa més coneguda d'aquell temps puix que circulaven impresos i a l'abast de tothom dotzenes de plànols on s'indicaven amb precisió els murs, els canons, la tropa, etc. La qüestió està en saber si això encoratjava o desencoratjava l'enemic.

Amb aquests «avisos als navegants» donem per acabada aquesta incursió en el camp de la cartografia menorquina més precoç i significativa. Encara que el límit cronològic era el primer terç del segle XVIII ens hem atrevit a anar un poc més enllà en raó del descobriment de l'ignorat mapa anglès de 1733 o de

⁴⁷ Pot veure's tan impresentable mapa a la col·lecció HERNÁNDEZ MORA de Maó. Es tracta d'un petit exemplar, sense autor i sense data, que en grans lletres diu tractar de l'illa de *Minorbe* (sic)

HARGRAVE, un altre mapa menorquí avançat a l'època que tingué una còpia «descendència» que sorprengué a propis i estranys per la seva altíssima qualitat topogràfica.

Com ja hem dit en tractar del manuscrit de 1725, aquest no és el lloc per a entrar en la descripció i l'anàlisi d'aquesta molt sòlida i densa peça cartogràfica, en conseqüència, convidem el lector a observar les figures 7 i 8 on dit mapa apareix en forma de calcs i croquis fidels. La fig. 8, que compara el contorn de dit mapa amb el real, posa de manifest una notable coincidència global i una exactitud en els detalls encara major. Això posa de manifest que dit mapa fou obra de topògrafs molt capacitats i que treballaren amb una gran meticulositat. En resum, és resultat d'una tasca llarga i costosa que tindria d'haver deixat senyals documentals que fins ara no s'han trobat o no s'han valorat.

L'aixecament topogràfic de HARGRAVE féu, possiblement, de Menorca la terra més ben cartografiada de l'àmbit ibèric durant segles. Al darrer terç del segle XIX, encara, diverses veus autoritzades (CALVET, ARXIDUC) comentaven amb entusiasme la rara sort de Menorca a disposar d'un mapa a gran escala tan precís, referint-se a còpies de la carta que ens ocupa. Fins a principis del segle XX no fou superada. L'Estat Major de l'exèrcit aixecà cap a 1910, un topogràfic 1:50.000 però aquest no fou mai publicat a gran escala.

Epíleg provisional

Com hem vist, la imatge cartogràfica de Menorca es plasmà en dates relativament primerenques però fins el segle XVIII no s'assoliren cotes significatives quant a qualitat. Si exceptuem el cas BINIMELIS, encara enigmàtic, els primers mapes de Menorca són, més o menys, comparables, en quantitat i qualitat, als de qualsevol altra illa mediterrània d'importància similar. Tanmateix, la situació canvià radicalment quan a finals del segle XVII el Mediterrani tornà a ser teatre de gran activitat econòmica i política. En aquest context Menorca esdevingué, pel seu excel·lent port maonès, peça cobejable i cobejada i en aquests casos, i ja en aquella època, el mapa era un element relativament necessari per al polític i per al militar i, sens dubte, molt desitjat pel lector curiós. Gràcies a tot això Menorca comptà molt aviat amb excel·lents mapes topogràfics a gran escala, impensables en molts altres territoris de semblant dimensió. Tanmateix, però, fins ara, la fama cartogràfica de Menorca no descansava principalment en els aixecaments científics sinó en la producció de mapes de consum, els demanats per el lector particular i el col·leccionista.

L'agitada història de Menorca en el segle de les llums animà els editors europeus a publicar dotzenes de mapes de l'illa. Dibuixants i gravadors copiaren i recrearen al seu aire, apressadament sovint, quan eren notícia, els mapes que tenien més a mà i, amb freqüència, la preocupació científica no era precisament la dominant. Com és obvi, són els molt nombrosos mapes impresos els

més coneguts i estudiats. Els nombrosos i esforçats col·leccionistes,⁴⁸ de Menorca i de fora de l'illa, han aconseguit reunir dotzenes d'exemplars diferents en tots els formats, estils i llengües. Gràcies a ells coneixem molts mapes que no sempre es troben en les biblioteques i cartoteques públiques o són poc accessibles. No obstant, a partir, únicament, de mapes impresos és impossible fer una història rigorosa del progrés cartogràfic. Tot mapa imprès ha sigut abans aixecat i dibuixat, amb major o menor rigor i, amb freqüència, alguns bons mapes originals mai no arribaren a la impremta mentre que, en canvi, aconseguiren ser gravats i impresos dissenys mediocres i àdhuc grotescos. A més, tampoc no ha estat rara l'edició molt tardana de bons mapes precoços. En el cas que ens ocupa, com hem vist, un hipotètic mapa bo i precoç, el de BINIMELIS (fet cap a 1590), arribà a la impremta amb 200 anys de retard (versió de GARMA, de finals del XVIII). Quelcom semblant succeí amb el manuscrit de 1725 (de HERBERT ?), que no arribà a les premses fins 25 anys més tard (mapes de LEMPRIERE i d'ARMSTRONG), i amb el HARGRAVE (1733) que no aparegué imprès fins 1780 i a través de versions en part franceses (mapes de LA ROCHETTE i d'ASSIOTTI). Al contrari, el disseny del francès BELLIN, de principis del segle XVIII, tingué un èxit sense precedents i s'anà publicant, malgrat el seu poc valor i obsolescència, fins ben entrat el segle XIX.

En aquest treball hem prescindit de l'inventari i de la descripció dels mapes no significatius perquè, com ja hem indicat, és la gènesi i el procés de desenvolupament de la imatge cartogràfica de Menorca el que aquí ens interessa. De tota manera, en el nostre futur llibre no mancarà aquesta part, sens dubte necessària. Acompanyaran al text les fitxes i les imatges de tots els mapes coneguts. Les imatges apareixeran impreses i també gravades en un disc (CD) a partir del qual podran ser observades, amb el màxim detall, i també tractades pel lector que disposi d'un ordinador personal multimèdia.

En resum, esperem que amb aquest treball, avançada d'un altre més ample, haurem contribuït a un increment racional dels coneixements sobre els vells mapes menorquins. Hem incorporat noves dades, desfet alguns equívocs i plantejat alguns problemes i enigmes. En conjunt, creiem que a la vista d'aquest text els estudiosos de la cartografia antiga trobaran elements d'interès que estimulin tant la crítica com el progrés del coneixement.

48 Sense els col·leccionistes privats la història de la cartografia menorquina seria molt més difícil d'escriure. Des de fa uns cent anys han anat sorgint meritoris amants dels vells mapes que han aconseguit reunir la pràctica totalitat de la producció impresa de mapes i plànols referents a Menorca. No podem citar-los un a un però sí lloar llurs mèrits conjunts. Alguns d'ells cediren o han cedit les seves col·leccions a institucions públiques locals de forma que avui l'estudiós pot trobar i consultar a l'illa un quasi exhaustiu repertori de l'antiga cartografia local. És més, entre els que conserven encara privadament llurs col·leccions la gran majoria han col·laborat i col·laboren de forma generosa i entusiasta amb l'investigador. V. en apèndix, la llista de col·leccions privades.

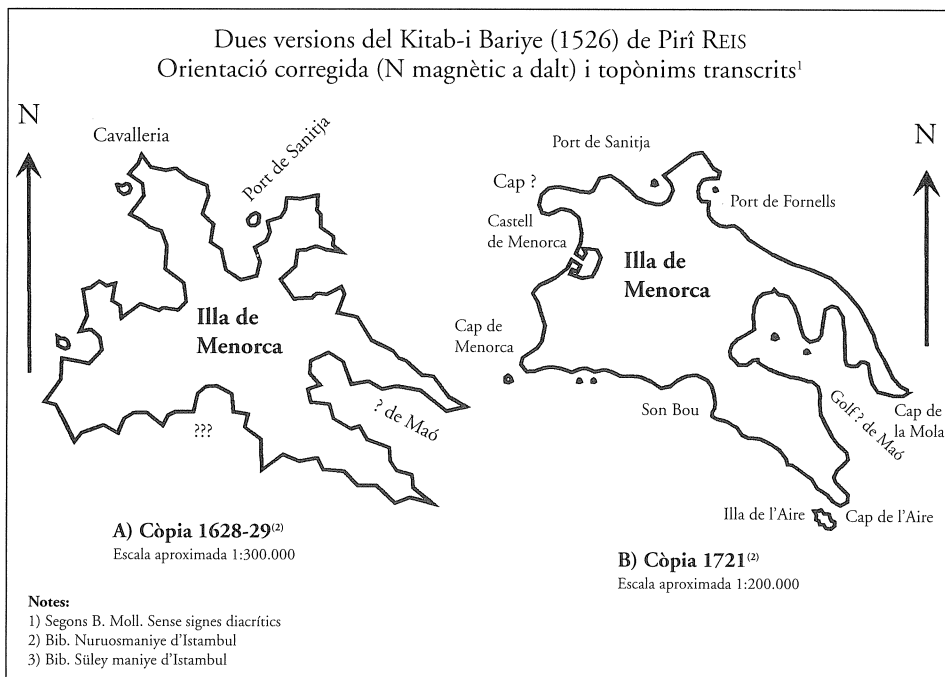
mapa 1 Les primeres imatges de Minorca

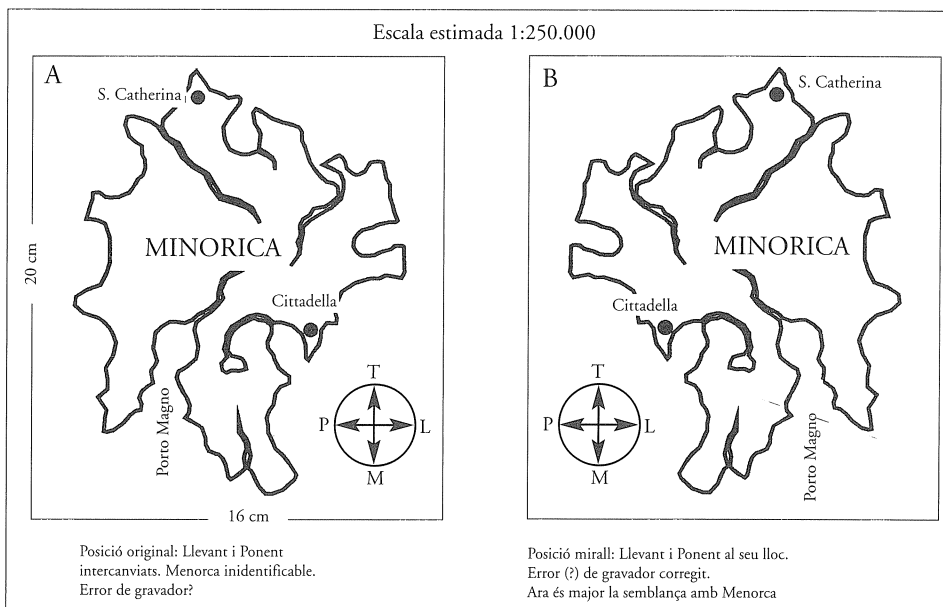
Totes les imatges, de molt variada dimensió i escala, estan reorientades (N magnètic a dalt) per a facilitar la comparació. En la part superior de cada requadre s'indica l'amplada de l'illa a l'original. En tots els casos es tracta de calcs fidels de la informació geogràfica més rellevant de cada exemplar.

mapa 2 El primer mapa privatiu de Menorca

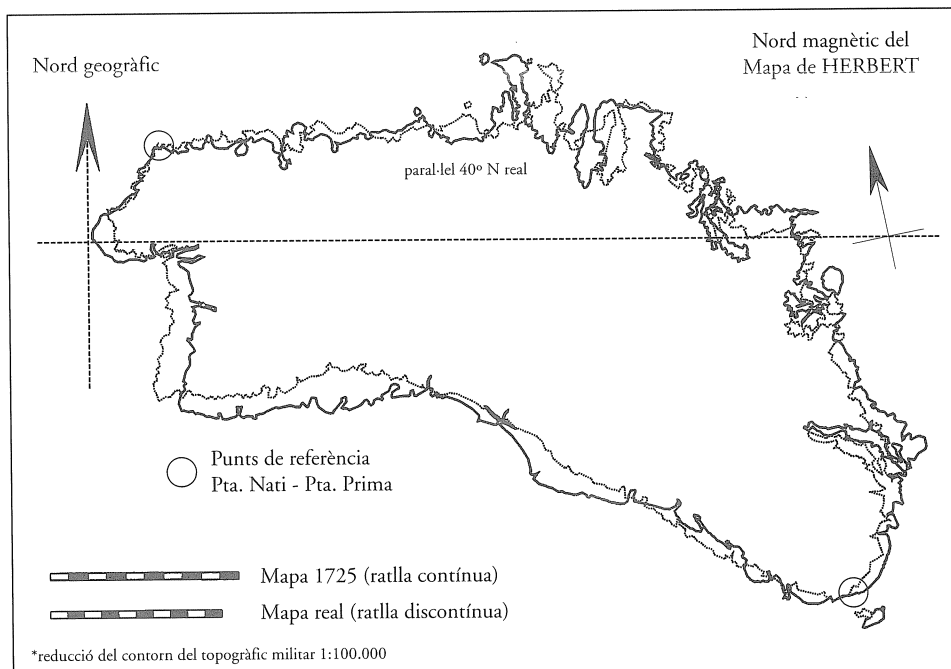
fig. 3
La fantàstica Minorica dels "illaris"
L'exemple del LAFRERI (1545-1566)

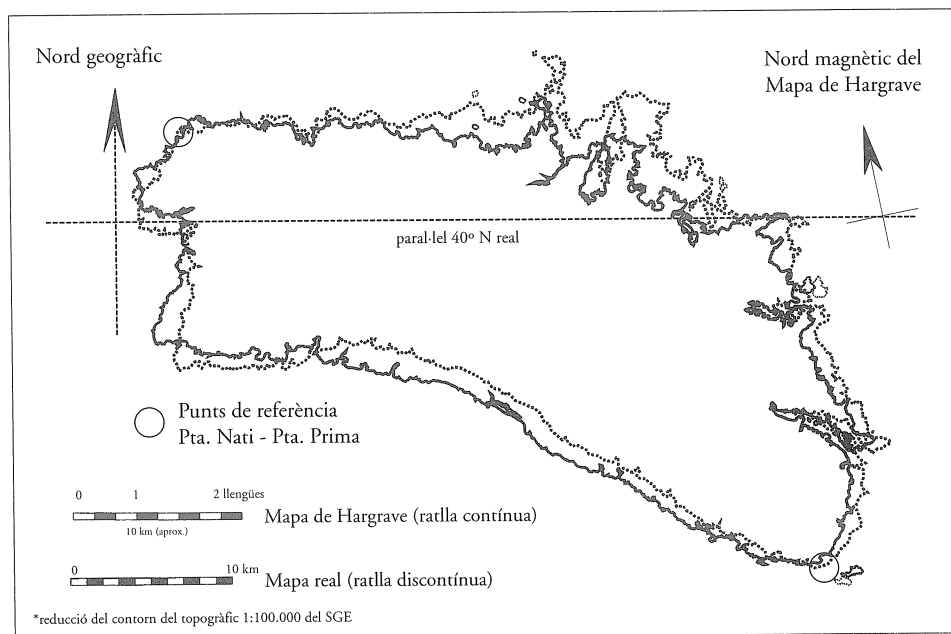

mapa 6
El contorn del mapa de HERBERT? (1725) comparat amb el real *

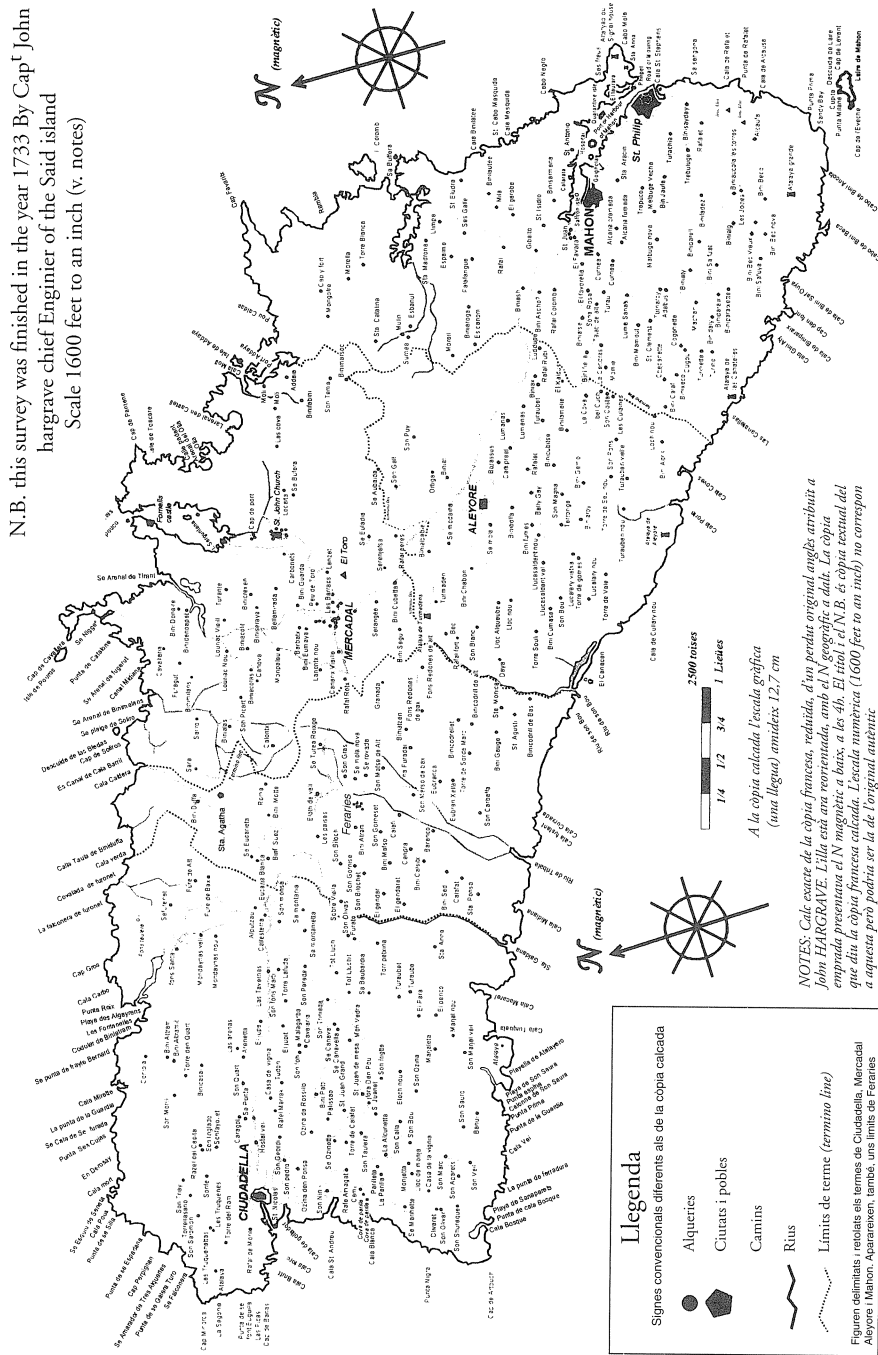

fig. 7
El contorn del mapa de HERBERT? (1733) comparat amb el real *

Plan of the island of Minorca

N.B. this survey was finished in the year 1733 By Capt John Hargrave chief Engineer of the Said Island
Scale 1600 feet to an inch (v. notes)

NOTES: Calc exacte de la còpia francesa, reduïda, d'un perat original anglès atribuït a John HARGRAVE. L'illa està ara reorientada, amb el N geogràfic a dalt. La còpia emprada presentava el N magnètic a baix, a les 4h. El títol i el N.B. és còpia textual del que diu la còpia francesa calçada. L'escala numèrica (1600 feet to an inch) no correspon a aquesta però podria ser la de l'original autèntic.

Llegenda

- Signes convencionals diferents als de la còpia calçada
- Alqueries
- Ciutats i pobles
- Camins
- Riús
- Límits de terme (termino line)

Figuren delimitats i rebolats als termes de Ciudadella, Mercadell, Aleyore i Mahon. Aclarixaven, també, uns límits de Ferrietas

Bibliografia

- AA.DD. (1994). *Joan Binimelis, Historiador de Mallorca (1539-1616)*. Societat Arqueològica Luliana i Museu de Mallorca. Palma.
- ADROER, A., FLORENSA, M^a. D., GASSET, J. (n.d.): *Catàleg del fons de cartografia de l'Institut Municipal d'Història. Mapes antics de Catalunya, Balears i València. Segles XVI-XIX*. Ajuntament de Barcelona. 237 p.
- AGUILÓ, COSME (2000). *La toponímia de Menorca a les obres de Ramon Rosselló Vaquer*. IME. Maó. 133 pp.
- ALEMANY VICH (colecció) (1958). *Cartografia de Menorca*. Ed. Mn. Alcover. Commemoració Festa del Llibre, n° XIII, Palma de Mallorca. Catàleg de l'Exposició.
- ARMSTRONG, J. (1930). *La Historia de la isla de Menorca*. Versió castellana de la 2ª edició anglesa (Londres 1756) per J. Vidal i Mir i S. Sapiña. Maó. Imp. Síntes. Reeditada en 1978 per Nura. Ciutadella.
- Arxiduc*: V. HABSBURG
- BARELLA MIRÓ, ALBERT (1977). *La cartografia antiga de Catalunya y sus artifices*. CSIC. Barcelona.
- Biblioteca Nacional* (1984). *La Historia en los mapas manuscritos de la Biblioteca Nacional*. Ministerio de Cultura. Madrid. 368 p.
- BLANES, C. I COLS. (1990). *Les illes a les fonts clàssiques*. Miquel Font. Col·lecció Alicorn. Palma de Mallorca. 142 pp
- BINIMELIS, JOAN (1593-1595). *Història del Regne de Mallorca*. Manuscrit en 6 llibres (tres en castellà i tres en mallorquí) que foren llegats per l'autor als Jurats de Mallorca. En 1765, Antonio Vich de Superna recomposà en castellà els textos originals encara llegibles, avui perduts, en un nou manuscrit titulat *Historia de Mallorca y Islas adyacentes*. Una còpia d'aquest es troba en el Museu de Mallorca i una altra en la British Library de Londres.
- Caixa de Barcelona, Fons d'Art de la Fundació* (1986?). *Col·lecció Cartogràfica. I – Mapes*. Barcelona. Catàleg d'una exposició. Catalogació: J. GASSET i ARGEMÍ
- CALVET, BERNARDO (1890). «Plano de la isla de Menorca levantado per los ingenieros reales cuando estaba en poder de los franceses durante su última guerra con los ingleses en 1780». *Revista de Menorca* 1890. pp. 433-439, 449-458, 465-474. Maó.
- Centre Georges Pompidou* (v. POMPIDOU)
- COLOMER I PRESES, MN. IGNASI M. (1967). *Els mapes antics de les terres catalanes des del segle XI*. Granollers.
- COLOMER I PRESES, MN. IGNASI M. (1989). *Cartografia de Catalunya i dels Països Catalans*. Institut Cartogràfic de Catalunya. 208 pp.
- COLOMER I PRESES, MN. IGNASI M. (1992). *Cartografia Peninsular*. Institut Cartogràfic de Catalunya. 208 pp.
- COROMINES, JOAN (1989). *Onomasticon Cataloniae. I Toponímia antiga de les Illes Balears*. Amb la col·laboració de J. MASCARÓ PASARIUS. Curial - La Caixa. Barcelona.

- FORNALS VILLALONGA, FRANCISCO (1988). «Los ingenieros y las fortificaciones de Menorca. Siglos XVI y XVII». *Meloussa* n° 1. Pàg. 101-140. IME, Maó.
- GALERA, M.; VILÀ, J. (1985). «Cartografia de Catalunya. Recull històric». En *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Vol 19. Barcelona. 212 pp.
- GALERA MONEGAL, M. V. *Institut Cartogràfic de Catalunya* (1986)
- GASSET I ARGEMÍ, J. V. *Caixa de Barcelona*.
- GASSET I ARGEMÍ, J. V. *Institut Cartogràfic de Catalunya* (1986)
- GILBERT, EDMUND W. (1972). «Influences of British Administration on the Human Geography of Menorca» a *British Pioneers in Geography*. David & Charles Publishers. Newton Abbot.
- Per NEAL cita: *PRO Cal treas Papers 1708-14, 179, 41 a més del BL, ADD 17775*
- KOEMAN, C. (1970). *Atlantes Neerlandici*. Amsterdam.
- HABSBURG-LOTRINGEN, LUDWIG S. (1898). *Die Insel Minorca*. (2 vol.) Versió castellana 1979, Sa Nostra, Maó.
- HERNÁNDEZ SANZ, F. (1908). *Compendio de Geografía e Historia de Menorca*. Imp. B. Fàbregas. Maó, 450 pp.
- HERNANDO RICA, AGUSTÍN (1995). *El mapa de España*. I.G.N. Madrid. 255 pp.
- HERNANDO RICA, AGUSTÍN (1999). «Minorca: a long and complex cartographic history» a *18th International Conference on the History of Cartography*. Atenes. p. 24.
- Institut Cartogràfic de Catalunya* (1986). *Cartografia de Catalunya. Segles XVII-XVIII*. Catàleg de la cartografia exposada per l'Institut Cartogràfic de Catalunya... amb motiu dels simposi IMCOS. Barcelona. 165 pp. Coordinació: M. GALERA, fitxes: J. GASSET, fotos: RAMBOL.
- Institut Cartogràfic de Catalunya* (1990). *1r curs. Introducció general a la Història de la cartografia*. Barcelona. 137 pp.
- LAFUENTE VANRELL, L. (1907). *Geografía e Historia de Menorca*. Publicaciones de la Revista Científico-Militar. Barcelona. 178 pp.
- LAURIE, BRUCE (1996). *Richard Kane y Menorca en la Historia de Europa*. A. J. Sintes Pons (editor). Alaior. Menorca. 390 pp.
- LEÓN TELLO, PILAR (1979). *Mapas, planos y dibujos de la sección de Estado del Archivo Histórico Nacional*. Ministerio de Cultura. Madrid. 309 p.
- LITER, C., SANCHIS, F., HERRERO, A. (1994). *Cartografía de España en la Biblioteca Nacional*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- LOUPIS, DEMETRIOS (1999). «Piri Reis's book of navigation (Kitab-a Bahriye) as a geography handbook» a *18th International Conference on the History of Cartography*. Atenes. p. 55.
- MARTORELL GARAU, ANTONI (2000). *Cartografia de les Illes Balears. Compendi de mapes impresos durant els segles XVI, XVII i XVIII. Catàleg descriptiu i il·lustrat. Estudi cartobibliogràfic*. Sa Nostra. Obra Social i Cultural. Palma de Mallorca. 256 p. i 106 mapes.
- MARTÍNEZ, A. (1994). *Vies de comunicació i poblament rural del terme des Mercadal*. IME. Maó. 137 pp.

- MARTÍN MERAS, L. (1990). *Catálogo de Cartografía Histórica de España del Museo Naval*. Ministerio de Defensa. Madrid. 435 p.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (dir.) (1978-). *Geografía e Historia de Menorca*. Artes Gráficas Cardona. Ciutadella. 4 vol.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1980). «Tres segles de Santes Catalines». *El Iris*. nº 16 i 28 de febrer i 1 de març.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1981). «Cartografía de Menorca» a MASCARÓ PASARIUS, J. (dir.) (1978-). vol. II, p. 846-910.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (2000). *La Toponímia i la Cartografia antigues de les illes Balears*. Lleonard Muntaner Editor. Palma de Mallorca. 182 p.
- MATA, M. (1994). *Menorca británica*. IME/CSIC. 359 pp.
- MONTANER i SIMÓN (1887). *Diccionario Enciclopédico Hispano-Americano de literatura...* Barcelona. La veu *Armstrong (Juan)* està a la pàg. 652 del segon volum.
- MOPT (1992). *Planos Históricos del Puerto de Mahón*. Junta de los Puertos del Estado en Baleares. Palma de Mallorca. Publicació dirigida per R. Soler Gaià.
- ÖZEN, M.E. (1998). *Pirî Reis and his charts*. Ed. E. Refioglu. Istanbul
- Parpal I Marquès. Cosme* (1918) «Contribución a la Cartografía de Menorca. El puerto de Fornells en el siglo XVII». Memòria llegida el 6 de gener de 1916. A *Memorias leídas en la R.A. de Buenas Letras de Barcelona*. Imprenta Casa Prov. de Caridad. Barcelona. pp. 1- 54
- PICORNELL, C. i COLS. (1983). *Tipus Orbis*. Fundació B. March, AGE, UIB. Sense foliar.
- PICORNELL, C. i COLS. (1986). *700 anys de cartografia de les Illes Balears*. Ajuntament de Palma. 127 pp.
- PISTARINO, G. (1990). «Tra la Mappa per i Sete Mari ed el Libro della Marina di Piri Reis». *Anuario de Estudios Medievales*, Madrid, CSIC, nº 20, pp. 279-315.
- Pompidou, Centre Georges* (1980). *Cartes et Figures de la Terre*. Centre Georges Pompidou. París. 480 pp.
- Riudavets Tuduri, P.* (1885). *Historia de Menorca*. Maó. Imp. B. Fàbregues. 3 vol.
- Reis, Pîri:* (1988). *Kitab-i Bahriye*. Ministeri de Cultura i Turisme de Turquia, The Historical Research Foundation. Istanbul Research Center. Istanbul. 4 vols. Edició facsímil de la còpia conservada en la *Süleimaniye Library*, Ayasofya, feta en 1721 i donada pel soldà Mahmut I en 1730.
- V. també ÖZEN, M.E.(1998).
- REY PASTOR, J.; GARCÍA CAMARERO, E. (1960). *La Cartografía Mallorquina*. CSIC, Madrid.
- ROIG, A. (1785). «Resumen Histórico de Menorca». *Revista de Menorca* (1896-1897), pp 12-22
- ROBINSON, A. i COLS. (1987). *Elementos de Cartografía*. Ed. Omega. Barcelona. 543 pp.
- ROMERO, F.; BENAVIDES, R. (1994). *Mapas Antiguos del Mundo*. Eagle Books. España. 160 p.

- SALANOVA, P. A. (1781). *Noticia Individual Geográfico-Histórica de la isla Balear de Menorca y de sus Poblaciones y Fuertes, etc.* Madrid. 22 p. i un mapa de l'illa.
—*Servicio Geográfico Del Ejército* (1990): *Cartografía Mallorquina*. Talleres del Servicio Geografico del Ejército. Madrid. 96 p.
- SKELTON, R. A. (1972). *Maps. A historical Survey of Their Study and Collecting*. Univ. of Chicago Press.
- SOLER GAYÁ, R.: V. MOPT
- SLOSS, J. (1997). *Richard Kane Gobernador de Menorca*. Bonaventura Press. Trowbridge. (Anglaterra).
- SLOSS, J. (1997). *Un asunto sencillo. La ocupación de Menorca durante la Guerra de los Siete Años*. Bonaventura Press. Wiltshire (Anglaterra)
- SOUCEK, S. (1996). *Piri Reis and Turkish mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas*, Oxford University Press, 176 pp. ISBN: 0-19-727501-X.
- THE MAP COLLECTOR (1997). *Who is who in the history of Cartography*.
- TOOLEY, R.V. (compilador) (1979). *Tooley Dictionary of Mapmakers*. Ed. Alan R. Lyss (New York) & Meridian Publishing Co. Amsterdam. 684 pp.
- TUR DE MONTIS, J. (1984). *Cartografía Histórica de Ibiza y Formentera (Islas Pitiusas)*. Dep. Geografía C.S.I.C. Barcelona.
- VAN DEN WAAL, E.H. (1969). «Manuscript maps in the Topkapı Saray Library, Istanbul», *Imago Mundi*, vol. XXIII, pp. 81-95.
- VIC DE SUPERNA, A.: V. BINIMELIS.
- VIDAL BENDITO, T. (1996). «Fonaments Geogràfics de la Història». *Enciclopèdia de Menorca*. Vol.: *Història I*, pp.27-82.
- VIDAL HERNÁNDEZ, J.M. (dir.). *Enciclopèdia de Menorca*. Obra Cultural de Menorca. Maó. Diversos volums temàtics.
- VIDAL I MIR, JUAN J. (1902). «Catálogo detallado de mapas y planos de Menorca». *Revista de Menorca*. Any XIII (Cuarta Época) vol. I -1902. pp.93-96. Publicació parcial del manuscrit d'igual títol, de 1901, conservat a la Biblioteca Vidal del Rafalet.
- VILÀ, J.: Vegis GALERA, M. i VILÀ, J. (1985)

Cartoteques consultades i diccionari de sigles:

Biblioteques i Cartoteques Públiques

- AHN: *Archivo Histórico Nacional*. Madrid.
 AHS: *Archivo Histórico Militar*. Simancas
 AHM: *Arxiu Històric de Menorca*. Maó.
 AT: Ateneu C.L.A. de Maó
 BAV: *Biblioteca Alemany i Vic*. Palma de Mallorca.
 BNF: *Bibliothèque National*. París.
 BNE: *Biblioteca Nacional* de Espanya. Madrid.
 BL: *British Library*. Londres.
 BM: *Biblioteca March*. Palma de Mallorca
 FHM: *Fundació Hernández Mora*. Maó.
 FR: *Fundació Rubió Tuduri*. Maó.
 MMA: *Museu de Mallorca*. Palma de Mallorca.
 MME: *Museu de Menorca*. Maó.
 MMM: *Museo Militar de Menorca*. Es Castell.
 MNM: *Museo Naval*. Madrid.
 PRO. *Public Record Office*. Londres-Kew
 SGE: *Servicio Geográfico del Ejército*. Madrid.
 SHAT: *Service Historique de l'Armée de Terre*. París-Vincennes.

Biblioteques i cartoteques privades

- FC: F. Caules (cedida al MMM)
 FR : R. Foguet. Barcelona.
 GJ: G. Julià. Ciutadella
 HA: Hernández-Aguado. Maó
 LH: Lafuente Hernández. Madrid.
 MG: Martorell Garau. Londres.
 MJ: J.I. Montobbio Jover. Ciutadella
 MM: M. Montañés Marino. Maó
 PL: P. Latcham. Hereford.
 SB: Germanes Serra Belabre (cedida al MME)
 VR: Vidal del Rifalet (germans). Cols. privades ubicades a Menorca i Mallorca que procedeixen, per herència, de les recopilacions fetes per Joan J. Vidal i Mir (1853-1937) i F. Vidal Sintas (1885-1969)

Col·laboradors

Aquesta recerca, en certa manera excepcional en el meu curriculum, ha estat, sense dubte, la més gratificant. Des del primer moment em vaig moure en un context molt agradós. Tothom, des de col·legues fins simples amics i coneguts, m'encoratjaren a dur endavant la tasca i m'ajudaren en tot el que pogueren. Els col·legues m'han passat molta informació preciosa i m'han donat més d'un encertat consell. Els col·leccionistes, bibliotecaris, antiquaris i altre personal del món relacionat amb els mapes antics també m'han fet fàcil la feina i, en resum, si sempre és un deure ésser agraït, en aquestes circumstàncies no ser-ho assoliria rang de delictes. Per tant, aquí va una llista d'aquelles persones amb les que estic en deute. D'entrada la meua dona Rita Pons, sempre eficient i pacient col·laboradora. A continuació Isabel Moll, que m'inicià en els misteris de les esplèndides biblioteques i arxius anglesos i m'introduí en el món acadèmic britànic. Seguirem amb Jean Bisson, excel·lent guia pel que fa a les fonts i institucions franceses. Per àmbits madrilenys m'orientà J. Hernández amb l'ajut d'algun dels seus deixebles. Al SERVICIO CARTOGRÁFICO DEL EJÉRCITO, a Madrid, vaig rebre un tracte molt especial gràcies als bons oficis del general L. Alejandro i del coronel Tur. Entre els col·legues més propers tenim a A. Hernando, F. Nadal, J. Vilà i L. Urteaga. Menció especial mereixen els col·legues de «semítiques» de la UB que, per consell de J. Vernet, m'ajudaren en temes turco-aràbics. Entre els erudits menorquins he d'esmentar, sense ordre de prelatió, a G. Sintés, B. Moll, A. Murillo, J. Pons Alzina, M.A. Casasnovas, F. Fornals i C. Andreu. La relació de col·leccionistes i bibliotecaris és més llarga i és difícil establir rangs i prelacions. Començaré per J. I. Montobbio que ens deixà justament quan jo estava a Londres escorcollant les fonts britàniques. Seguiré amb els esposos Hernández-Aguado i amb Eusebio Lafuente, grans col·leccionistes que m'obriren amistosament les portes de les seves cases i de les seves biblioteques. Quelcom semblant puc dir de G. Julià, de M. Montañés i de R. Foguet, conspicu col·leccionista català de mapes de Menorca. Dos antiquaris anglesos, P. Latcham i P. Orsich, responsables, en gran part, d'algunes de les excel·lents col·leccions privades esmentades, m'han orientat i facilitat material. Entre els professionals tenim a M. Galera, directora de la biblioteca de l'INSTITUT CARTOGRÁFIC DE CATALUNYA, a F. Roldán, director de la BIBLIOTECA MARCH de Palma de Mallorca i a J.C. Llop, director de la BIBLIOTECA ALEMANY, també a Palma de Mallorca.